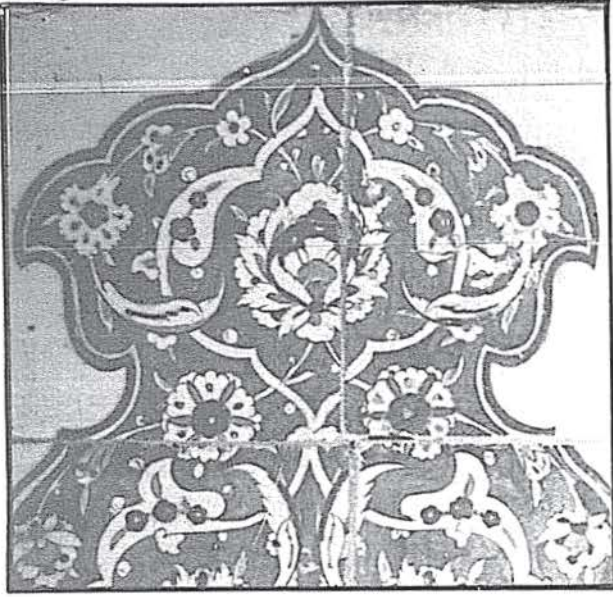

SANAT TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

1-4
1988-1989

İZNİK

I

İLKÇAĞDA İZNİK

Prof. Dr. Semavi EYİCE

ŞEHRİN KURULUŞU:

Bursa'nın bir ilçesi olan İznik, aynı adlı gölün doğu tarafında kurulmuş tarihi bir yerleşme yeridir. Tarihten önceki çağda, bu verimli yerde insanların yaşadığı tahmin edilebilir. Nitekim, bugünkü İznik'in yakınlarında Hüyüktepe ile Çakırca höyük de birer yerleşme merkezidir. Tarihten önceki insanlara ait bazı izler, kalıntılar bulunmuştur. Fakat ilkçağın ünlü coğrafyacısı Strabon (M.ö. 63'e doğru M.s. 19)'dan öğrenildiği kadarı ile aynı yerde önemli bir şehrin doğması, Makedonya kralı Büyük İskender'in ölümünden sonra, onun kurduğu çok geniş imparatorluğu krallıklar halinde paylaşan komutanları zamanında olmuştur. Bunlardan Antigonos, M.ö. 316 yılına doğru İlkçağ'da adı Askania olan İznik gölü kıyısında bir şehir kurarak ona kendi adından yapılmış olan Antigoneia adını vermiştir. Fakat pek az sonra Antigonos, M.ö. 301'de Lysimakhos'a karşı açtığı savaşta ölünce, galip gelen bu hükümdar, şehrin adını Antigoneia'dan, karısı Nike'den esinlenerek Nikaia'ya çevirmiştir. Türk döneminde İznik şeklini alan ad, Nikaia'nın Türkçeleştirilmiş şeklinden başka birşey değildir. Strabon'a nazaran çok daha geç bir dönemde, VI. yüzyılda yaşayan ve günümüze kadar sadece bazı parçaları gelen *Ethnika* başlıklı bir eser yazan Byzantion'lu Stephanos burada, Makedonya'da Bottia - Bottiae'i'lerin kurdukları bir koloni bulunduğunu bildirir. Bir Trak kavmi olan Mysia'lılar tarafından herhalde bu yerleşme yeri işgal

ve tahrip edilmiş ve sonraları Antigonos tarafından yeniden kurulmuştur.

İznik'in Lysimakhos tarafından kurulmasından önceki adının *Helikore* olduğunu bildiren ve bir bakıma Byzantion'lu Stephanos'un verdiği bilgiyi tamamlayan bir belgeye son yıllarda dikkat çekilmiştir. Bu belge, *Piskiposluk listeleri* (*Notitia Episcopatum*)un bir nüshasına sahip olan, X. veya XI. yüzyıllarda yaşamış okur-yazar bir Bizanslı'nın, Nikaia piskiposluğu hizasına, kenara yazmış olduğu nottur. Bu not, Liste'nin bugüne kadar bilinen beş nüshasında vardır ve herhalde uydurulmuş olmayıp bir tarihî öze dayanmaktadır. Belki Nikomedeia (İzmid)'lı Arrianos (M.s. 95'e doğru-175)'un günümüze kadar gelmeyen *Bithyniaka* adlı eserinden alınan bu notta şunlar yazılmıştır: "Nikaia, Bithynia sınırında bir Mysia kenti; Lysimakhos tarafından Askania Gölü kıyısında kurulmuş olup, daha önceleri Helikore ismini taşıyan, mertlik ve zenginliğiyle Helenlerin hayranlığını kazanmış (bir kent) idi; burası Mysia'lılar tarafından hileyle zaptedilince, erkeklerinin bir kısmı can vermiş, bir kısmı da çevre kentlere yerleşmişlerdi; yurtları ise yakılıp yıkılmıştı. İskender'in ölümünden sonra Lysimakhos tarafından yeniden kurulmuş, Antipatros'un kızına izafeten de Nikaia adı verilmiştir. Dardanos'un halefi Apollonios'un dostu olarak bilinen Stoa filozofu Apollo buralıdır. Lykon ve Lykandros da kaza (Nikaia'lı olup) Stoa filozoflarıdır; Hierax, Heliodoros tanınmış dil bilimcileridir". Bu ve diğer tarihî kayıtlar, İznik'in kuruluşunu es-

ki Yunan mitologyasındaki Tanrılardan Dionysos ile Kaynak perilerinden Nikaia'ya veya Tanrılardan Herakles'e bağlayan efsanelerden daha gerçekçidir. Nikaia sikkelerinde Dionysos ve Herakles'in adlarına raslandığına göre bu Tanrılarının burada özel bir saygı gördükleri kesindir.

HELLENİSTİK ÇAĞDA İZNİK:

M.ö. IV. yüzyılda İznik, Hellenistik çağın bütün şehirleri gibi karelere bölünmüş düzenli bir plâna sahipti. Yüzyıllar boyunca bu sistem ana çizgileri ile bugünkü kasabada kalmıştır. Etrafını çeviren sular bir taraftan göl kıyısına dayanıyordu. İlkçağın ünlü coğrafyacısı Strabon'un yazdığına göre, tam ortada GYMNASIUM bulunuyor ve buradaki bir taş anıttan, şehrin dört yöne açılan dört kapısı görülebiliyordu. Strabon'a göre şehrin etrafını çeviren surun uzunluğu 16 stadion kadardı ki bunun karşılığı 4970 metre olduğuna göre, şehrin İlkçağda daha küçük olduğu düşünülebilir. Fakat bu şurdan hiçbir iz kalmamıştır. İlkçağda basılan sikkelerinde İznik kendisini ALTIN ŞEHİR (KHRYSEA POLIS) olarak vasıflandırıyor. Bu sikkelerde basilikası, mabedi, surları ve şehir kapılarının resimleri görülüyordu. Burada Herakles, Asklepios, Dionysos, Artemis gibi tanrı ve tanrıçalar saygı gördükten başka, eski Anadolu tanrılarından Men, Kybele ve Mısır tanrılarından Serapis ile Isis içinde kült yerleri yapılmıştı.

Bir süre İznik, Bithynia krallarının başşehri olmuş, fakat kral I. Nikomedes (M.ö. 278-250), bugünkü İzmit'in yerinde kendi adıyla Nikomedeia şehrini kurup, başkent yapınca bu durumunu kaybetmiştir. III. Nikomedes (M.ö. 91-74) çocuksuz olduğundan, krallığını Roma İmparatorluğuna vasiyet etmiş ve böylece İznik de Roma idaresine girmiştir.

İlkçağın çeşitli dönemlerinde İznik'den filozof veya gramerci olarak birçok kişinin yetiştikleri de bilinir. Libanos, Parthenios, Apollonides, Nikias, Stoa felsefecilerinden Apollonios oğlu Apollo, ile Lykander oğlu Lykon, gramerci Hierax, Heliodoros, Epitherses ve Asklepiades'in buralı oldukları kaynaklardan çıkarılmaktadır.

HELLENİSTİK ÇAĞA AİT ANIT-MEZAR:

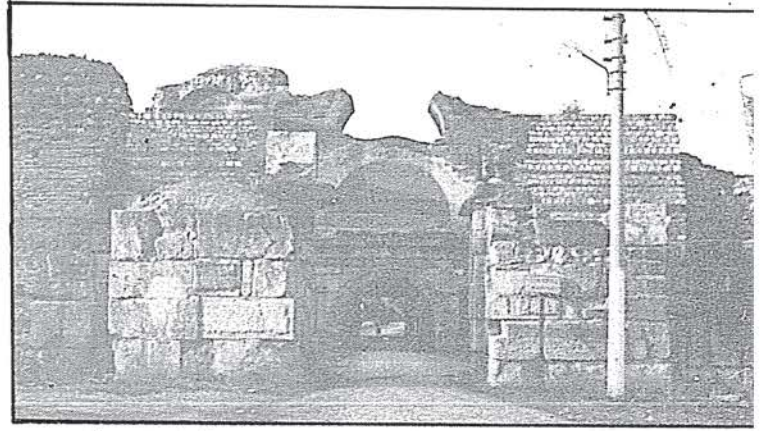
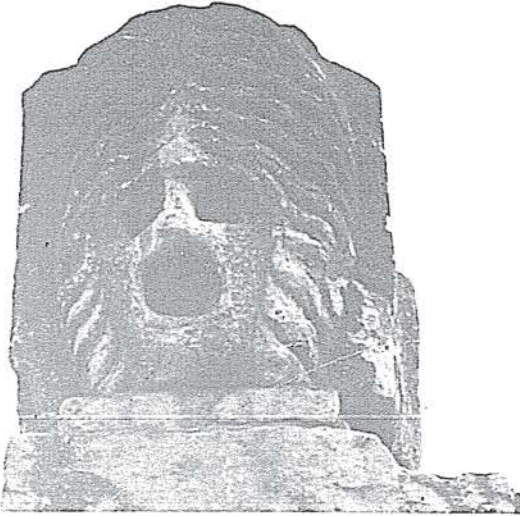
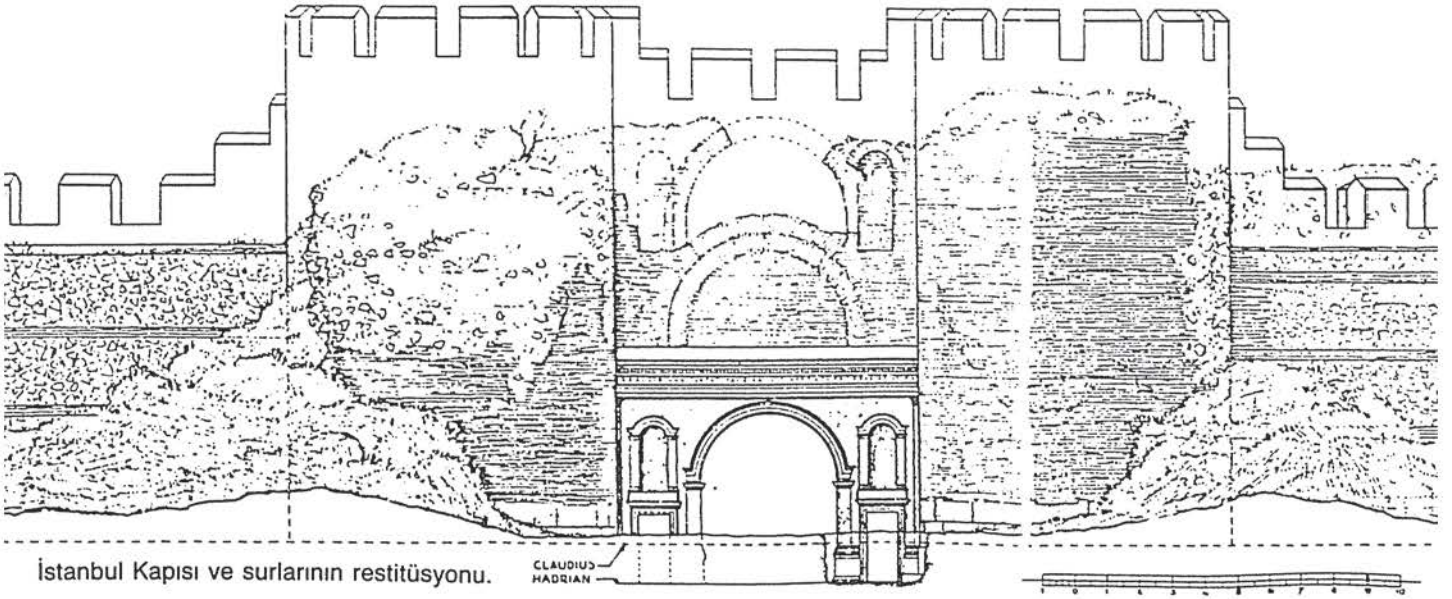
İznik şehrinin bu erken döneminden kalan tek eser, kasabanın dışında, doğu tarafında bir tepede bulunan yekpare bir taş kitlesinden yontulmuş dev ölçüde bir lâhit, daha doğrusu bir mezar odası idi. Halkın *Berberkaya* diye adlandırdığı bu mezarın yarısı önceleri parçalanmış olup, kalan kısmı 4.50 x 4 m. (kadar) ölçüsünde idi uzunluğu da herhalde 5 m. kadardı. Kral mezarları grubuna giren bu dev ölçülü lâhit uzaklarda yapıp getirilirken yolda çatladığından bırakılmış olmalıydı. Oğlundan kaçarken İznik'e sığınan ve burada öldürülen Bithynia kralı II. Prusias (M.ö. 185-149) için 149 yılında yapıldığı ileri sürülen bu mezar, kara yoluyla gelen seyyah ve ressamların dikkatini çekmiş ve bütün İznik manzaralarında ön planda gösterilmişti. Ne yazık ki başka benzeri olmayan bu eski eser söylenildiğine göre define arayıcılarının tahribi sonunda 1953 yılında tamamen parçalanarak dağılmıştır.

Anıt-Mezar'ın eski gravürü

Hellenistik çağa ait Anıt-Mezar (Berberkaya)

İstanbul Kapısı

ROMA ÇAĞINDA İZNİK:

İçinde İznik'in de bulunduğu Bithynia bir Roma vilâyeti olduğunda şehrin daha da önem kazandığı anlaşılmaktadır.

İznik Bithynia'nın başşehir (metropolis) olmak şerefini uzun süre bırakmak istememiş ve İzmid (Nikomedea) ile bu yüzden sürekli çatışma halinde olmuştur. Bu mücadele yüzyıllar boyu sürmüştür. Dion Khrysostomos (M.s. 40-120'e doğru) 38. nutkunda bu olaydan bahsederek gerçek başşehirin Nikomedea olduğunu, ancak her ikisinin de eyaletin en önemli merkezleri sayılabileceğini vurgular. Fakat İznik (Nikaia) metropolis ünvanını sikkelere üzerinde kullanmaktan kaçınmıştır. M.s. 111'de Bithynia valisi (proconsul) olan Genç Plinius (Büyük Plinius'un yeğeni). İmparator Traianus'a yolladığı bir mektubunda, burada yapımı yıllarca sürüp,

İstanbul kapısındaki tiyatro maskları

İstanbul Kapısı (Texier'den)

milyonlarca parayı yutmasına karşılık bir türlü bitmediği gibi, yapılan kısımları da çatlamağa başlayan bir tiyatrodan bahsederek. Bu tiyatronun kalıntıları ve bazı tonozları göl kıyısı ile Yenişehir kapısı arasındaki kesimde görülebilir. Son yıllarda yapılan kazılarda bu tiyatronun önemli bölümleri meydana çıkmıştır. Daha geç dönemlerde bu tiyatro yıkılmış ve taşları çeşitli binalarda, özellikle surların onarımında kullanılmıştır. Plinius, bir yangın sonunda harap olan gymnasium'u da ihya ettirmiştir. Roma döneminde İznik eski sınırların dışına taşarak daha büyütülmüş ve yeni sur kapıları yapılmıştır. Lefke kapısı üzerinde görülen iki kitabe 78-79 yıllarında Proconsul olan Plancius Varus'un adı okunur. Şiddetli bir deprem sonucu 123'de harap olan şehri imar ettiren İmparator Hadrianus (117-138) surları yeniden yaptırmış ve ünlü Anadolu gezisinde buraya da uğramıştır. Yine lefke kapısında görülen bir kitabe Hadrianus, tanrılardan Dionysos'un sülâlesinden gösterilip şehrin ikinci kurucusu olarak alkışlanır. Kamu binaları ile güzelleşen bu varlıklı şehirde, bazı ünlü kişiler de yetişmişti. Bunlardan biri, 155 yılında burada doğan tarih yazarı Dion Cassius (M.S. 150-235'e doğru)'dur. İmparatorluk idaresinde önemli görevlerde bulunduktan başka Dion

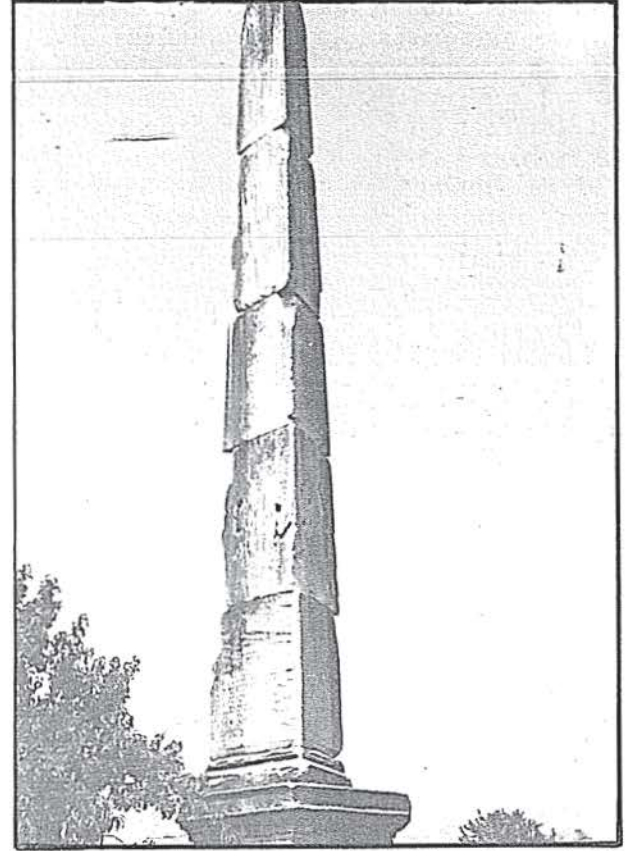
Cassius 229 yılına kadar gelen bir de büyük tarih kaleme almıştır. Daha önceleri de M.ö. 160-125 yılları arasında yaşayan ünlü astronom Hipparkhos da burada dünyaya gelmişti. Asya eyaleti *proconsul'u* Barca Soranus Roma'da 66 yılında yargıç önüne çıkarıldığında, Barea'nın lehinde konuştuğu için toprakları elinden alınarak sürgüne gönderilen Asklepiodos da İznik'in büyük bir ailesinden geliyordu. Oğlu L.Cassius Philiscus için obelisk biçiminde dikilen mezar anıtı, şehrin dışında bir tepe üstünde hâlâ durmaktadır. Halkın *Dikilitaş* veya *Beştas* olarak adlandırdıkları, yaklaşık 155 m. yükseklikteki bu anıt, benzeri görülmemiş bir biçimde, üç köşeli ve mermerden yapılmıştı. Aynı aileye ait basit bir mezar kitabesi de İznik müzesindedir. Roma İmparatorluğu için olan mücadelede Nikomedeia Septimus Severus'un tarafını tuttuğundan, Nikaia (İznik) da Pescennius Niger'in safında yer almıştır.

Ancak bu talihsiz bir seçim olmuş, M.s. 193'de Byzantion (İstanbul)'da tutunamayıp kaçan Niger, İznik'e sığınmıştı. Severus'un komutanlarından Candidus 194'de Niger'in kuvvetlerini İznik ile Kios (Gemlik) arasındaki boğazlarda tamamen imha etmiş Niger de öldürülmüştür. Sasanilere karşı savaşırken ölen İmparator İulianus

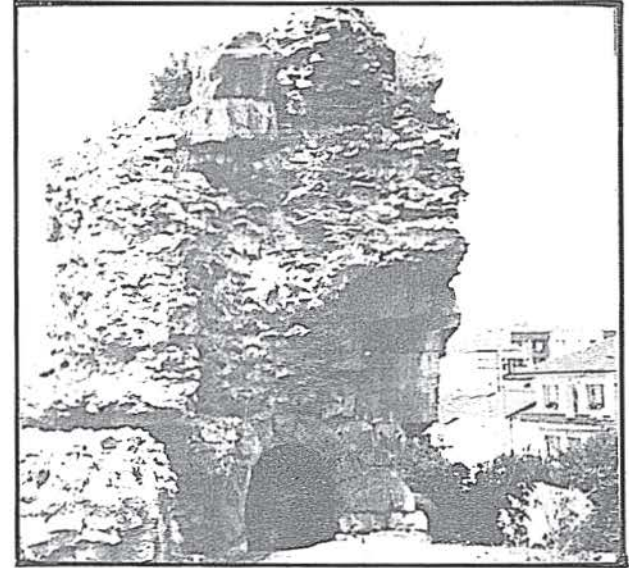
Beştaş kitabesi

(361-363)'un yerine geçen İovianus (363-364) yenik orduyu geri getirirken esrarlı bir biçimde ölünce, başsız kalan Roma ordusu, herhalde bu obeliskin çevresinde konakladığı sırada komutan Valentinianus (364-374)'u İmparator ilan etmişti. İkinci ve üçüncü yüzyıllarda depremden zarar gören şehir, İmparator Valerianus (253-260) devrinde, 258 yılına doğru Bithynia'yı istila eden Gotlar ele geçirip yağmaladıkları birçok şehir arasında İznik de yağmalanmıştır. Buradan Kyzikos (Kapıdağı) üzerine gitmiş olan istilâcılar Rhyndakos (Koca çay)'u taşkın yüzünden geçemediklerinden geri dönerek İznik ve İzmid'i yakmak suretiyle intikam almışlardır. Fakat İznik gerek depremlerden ve gerek bu yangından hemen sonra onarılmıştır. Gotlar tarafından tahrip edildikten sonra 259-269 yılları arasında şehir surları daha güçlü olarak yeniden inşa edilmiştir. Yeni şehir kapısındaki kitabeler surların, Claudius Gothicus zamanında (268-269) tamamlandığına işaret ederler. Romalıların Cermenlere karşı kazandığı zaferleri kabartmalar halinde anlatan görkemli bir anıtın da şehri süslediği bazı kalıntılardan anlaşılıyor. Bu anıtın kabartmalı parçaları, sonraları Lefke kapısının yanına yapıştırılmıştır. Zafer anıtının temelleri ise bu kapı yakınında bulunmuştur. Roma İmparatorluğu döneminde İznik'de bazı Tanrılar veya İmparatorlar adlarına oyunlar düzenleniyordu. Olympia, Pythia, İsthmia, Dionysia, Commodia, Severia, Philadelphia gibi adları olan bu oyunlar şehrin sikkelerinde anılmıştır.

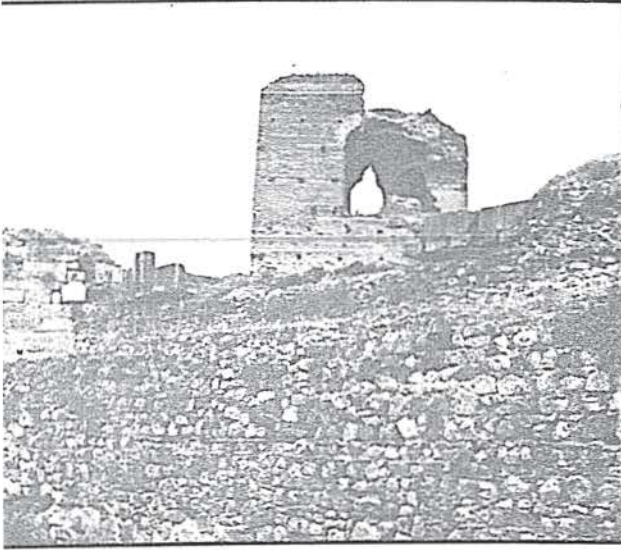

Beştaş

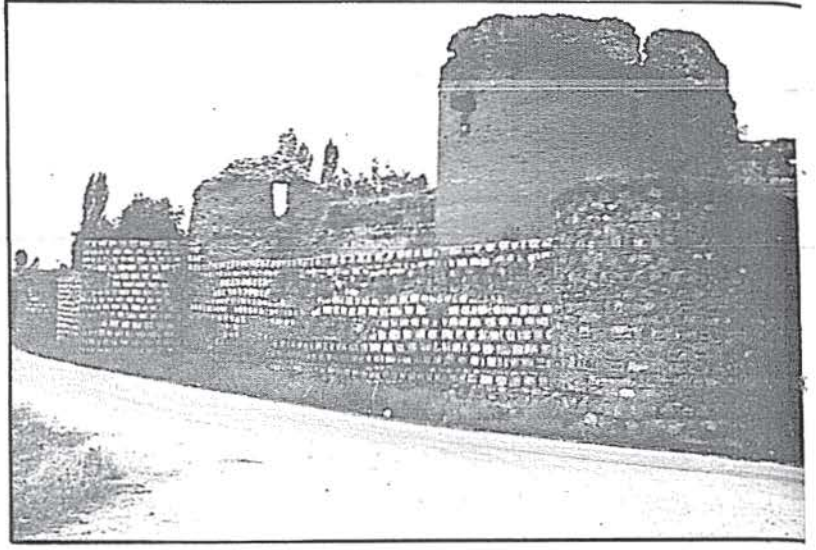
Tiyatro'dan Cavea üstü

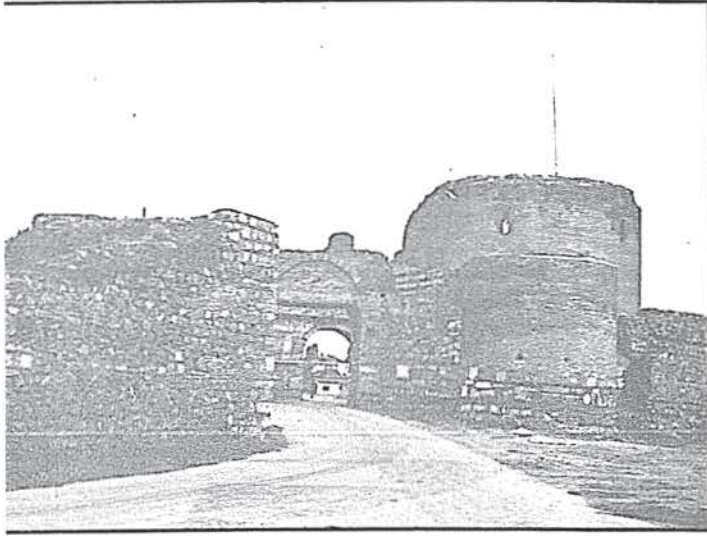
İlkçağda Nikaia'da basıldığı üzerindeki darphane yeri adından anlaşılan sikkelerin çokluğu bu şehrin bu dönemdeki zenginliğinin bir belirtisi olarak kabul edilmektedir. Bu sikkelerden bazılarında bir gemi tasvirinin yer alışı, veya Sangarios (Sakarya) ırmağının sembolünün bulunuşu ise, deniz ticaretinin İstanbul Boğazı'ndan geçmeksizin Gemlik körfezi - İznik gölü - Sakarya ırmağı - Karadeniz yoluyla da yapılabildiğini göstermektedir. Bu

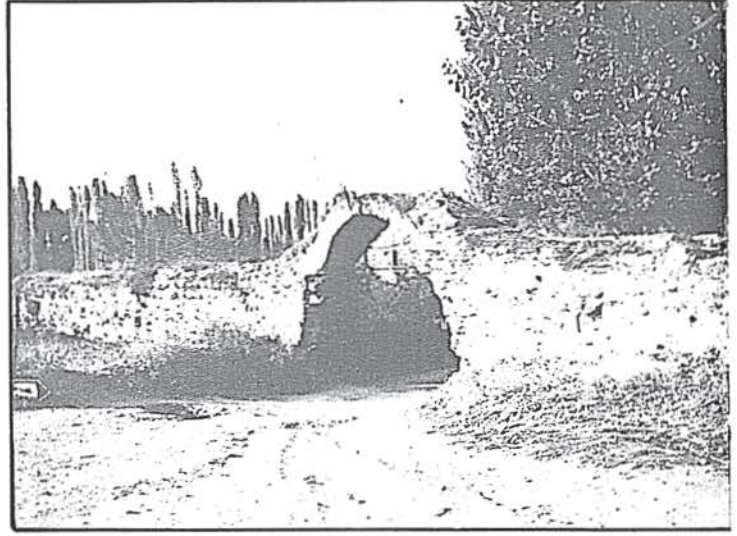
Iznik surları.

Iznik surları.

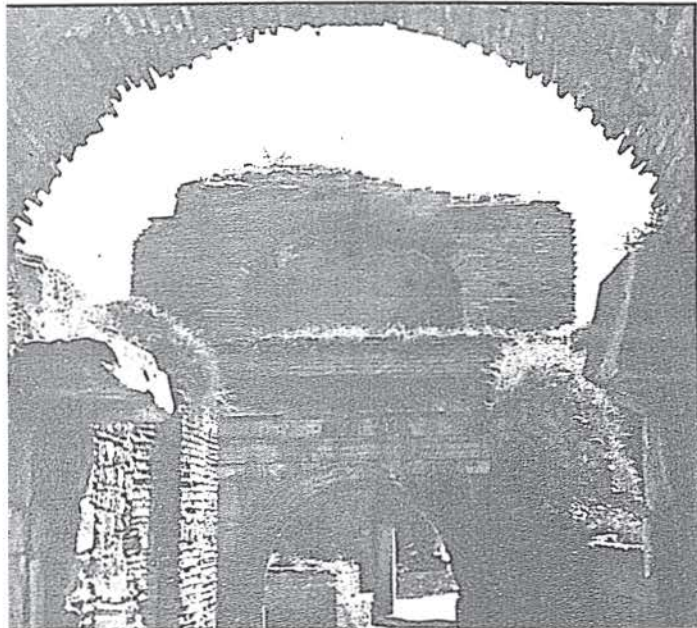
Yenişehir Kapısı

Lefke Kapısı

Yer Kapısı

Tiyatro

sikkelerin çoğunda ise Nikaia'daki mabetlerin ve iki katlı bir basilika'nın tasvirleri bulunur. Aralarında sağlık tanrısı Asklepios'un mabedinin de sembolik tasvirinin yer alması dikkat çekicidir. Roma İmparatorluk döneminde Doğu'ya doğru yollanan ordunun Nikaia'dan geçmesi veya buradan geri çekilmesi yüzünden şehre başta veba olmak üzere salgın hastalıkların geldiği tahminine ve bu sebeple de Asklepios'a özel bir ilgi gösterildiğine delil sayılmaktadır. Augustus'un M.ö. 29 yılında İznik'te tanrıça Roma ile Iulius Caesar adlarına birer sunak yapılmıştı.

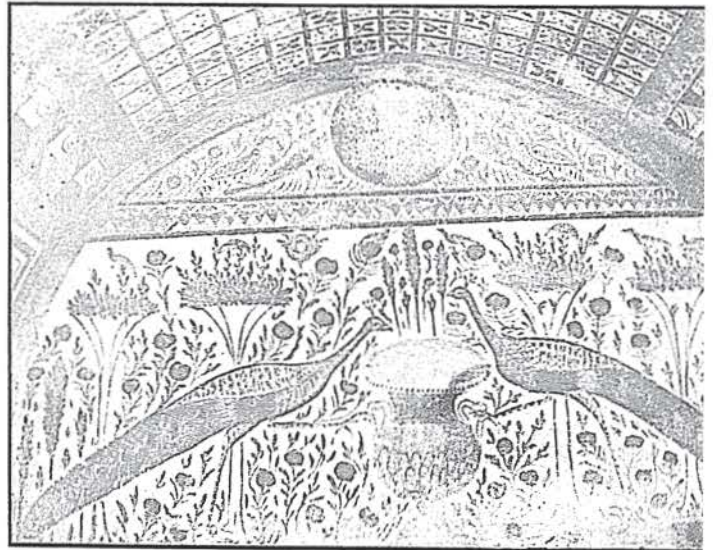
HIRİSTİYANLIK VE I. KONSİL:

Bithynia'nın Hristiyanlığı kabul etmesinin, İsa'nın en başta gelen Havvarilerinden Petrus tarafından gerçekleştirilmiş olduğu kabul edilir. İlk yüzyıllarda İznik'te Neophytos, Theusetas, Horris, Theodora, Nymphodora, Marcus, Arabia, Antonina, Theodota ile üç oğlu, Tryphon, Respicius, Eustachius, Thespesius, Anatol, Darius, Zosimos, Paulus ve Secundus adlı kişilerin inançları uğruna öldürüldükleri ve bu yüzden Aziz ve Azize olduklarına inanılır. İznik, İlkçağ sonlarında eski önemini kaybetmiş, buna karşılık komşusu olan Nikomedia (= İzmid) parlamaya başlamıştı. İmparator I. Constantinus devrinde, hristiyanlığın serbest bir inanç olarak devletçe resmen tanınmasıyla İznik önemli bir olaya sahne oldu. Kilise hakkında alınacak kararları görüşmek üzere üçyüzden fazla ileri gelen din adamı 325 yılı yazı başlarında ilk defa olarak İznik'te toplandılar. Tarihe Birinci ökümenik konsil (Concile) adıyla geçen ve buradaki sarayda yapılan toplantıda, İmparator Constantinus da hazır bulunmuştu. Kuzey Afrikalı veya İskenderiyeli Arius adında bir din adamı, İskenderiye'de 312'den itibaren Hristiyanlıkta değişik bir görüş getiren yeni bir mezhebi yaymaya başlamıştı. Hristiyan üçlemesine karşı çıkan bu görüşe göre İsa sadece bir insan olup, Tanrı'dan dünyaya gelmiş değildi. Kısa sürede pek çok taraftar toplayan bu mezhebin ortaya attığı fikirler üzerinde tartışılması için 325 yılında Hristiyan dünyasının bütün piskoposlarının davet edildiği (bunun için genel, yani ökümenik denir) bir concile, yani bir kongre yapılmıştı. Sayıları hakkında değişik iddialar olmakla beraber 318 kadar olduğu sanılan piskoposlar ile birlikte İznik'e pek çok yardımcı rahip de gelmiş-

ti. Arius bu toplantıda düşüncelerini kuvvetle savunmuş, fakat başarı elde edememiştir. 325'de İznik konsil'inde alınan kararlar ve İsa ile babası Tanrı'nın bir oldukları görüşü Kilise'ce benimsenerek bugüne kadar kabul edilmiştir. Kararları sadece iki piskiposun imzalamadıkları bilinir, bunlardan biri İznik piskiposu Theognios'dur. Ondan sonra aynı makama geçen iki piskipos da aynı görüşü sürdürmüşlerdir. 20 veya 23 Mayıs'dan 25 Haziran'a kadar süren bu toplantı, parçalanmaya yüz tutan Roma İmparatorluğunda Hristiyanlar ile Devleti birleştirmeye yaramıştı. Bu sıralarda İznik'te fikir hayatı da oldukça gelişmişti. Dördüncü yüzyılın sofist filozoflarından Libanios, burada kendi görüşlerini yayan bir ekol oluşturmuş ve yetiştirmesi olan Aristainetos, 358 depreminde ölünceye kadar İznik'te bu fikirleri yaymıştır. Aynı çağda İznik garip bir olaya da sahne olmuştur. Valens (364-378)'e karşı ayaklanan ve İmparator ilân edilen Procopius'u yakalayıp Valens'e teslim eden İznik Garnizon komutanı Florentius'un bu davranışı, askerlerini, komutanı diri diri yakmağa zorlayacak derecede kırdırılmıştır.

ERKEN HIRİSTİYANLIK DÖNEMİNE AİT BİR ANIT:

İznik'te Erken Hristiyanlık çağından kalma çok değerli bir eser bulunmuştu. Bu, şehrin dışındaki arazide raslanan bir mezar odası idi. Üstü bir tonozla örtülü olan bu odanın tavanı ve duvarları ilk ya-

Hypoge.

pıldıklarındaki tazeliklerini korumuş renkli fresko bezemeler ile kaplanmıştı. Dip duvarda, Erken Hristiyanlık çağının başta gelen motiflerinden olan karşılıklı bir çift

tavuskuşu resmi yer almıştı. Bu çok değerli eski eser ne yazık ki son yıllarda büyük ölçüde bozularak mahvedilmiştir.

II

BİZANS DÖNEMİNDE İZNİK:

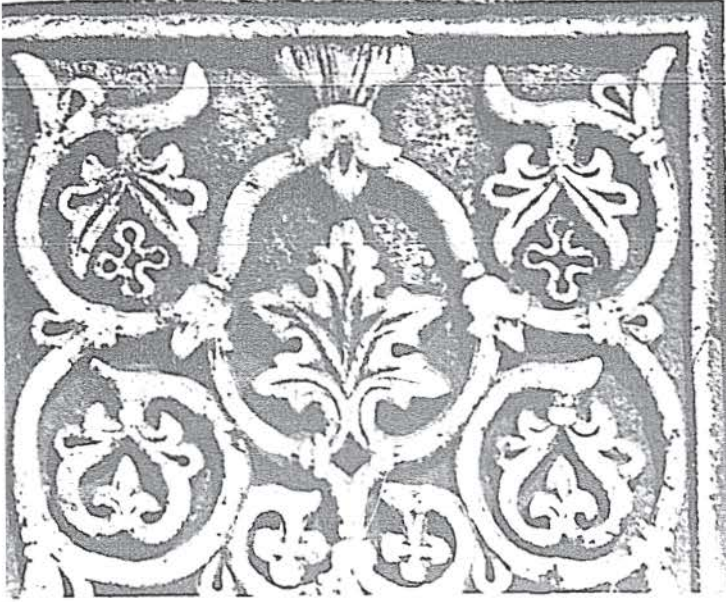
BİZANS'IN İLK DÖNEMİNDE İZNİK:

Bizans çağının başlarında, 358, 362 ve 368'deki depremler ile 420 yıllarına doğru bir kıtlık, İznik'e büyük zararlar vermişti. Hatta harap olan yapılardan sökülen sütunlar, tekrar kullanılmak üzere İstanbul'a taşınmıştı. İmparatoriçe Evdokia'yı şiddetle tenkit ettiği için sürgüne gönderilen İstanbul patriği İoannes Khrysostomos, İç Anadolu'daki sürgün yerine giderken, İznik'de 404'de dört hafta konaklamış, burada dinlenmesine izin verilmiştir. Khaldekon (Kadıköy)'da 451 yılında toplanan, konsil'de görüşülen işler gündeminin onüçüncü maddesi Nikomedeia ile Nikaia arasında Bithynia eyaletinin başı olmak mücadelesine dairdir. Bu hususta İmparator Valentinianus, İznik'in *metropolis* ünvanına sahip olmakta rüçhan (öncülük) hakkı olduğunu, fakat bu durumun İznik'in hakkını kaldırmağa yeterli olmadığını beyanı üzerine, konsil Nikaia-İznik'e karşı karar almıştır. Şehrin yeniden canlanması ancak İustinanos (527-565) zamanında mümkün oldu. Herhalde

depremlerde yıkıldığı için çok harap durumdaki saray onun tarafından yeniden yaptırılmış, su yolları yenilenmiş, kilise ve manastırlar kurulmuştur. İustinianos'un yaptırdığı binaları anlatan Prokopios, onun burada bir kervansarayın komşusu olan hamamları da tamir ettirdiğini bildirir. Bu yapılardan bugün Lefke kapısı dışında sukemerinin bazı kalıntıları görülebilir. İznik Bizans İmparatorluğunun idarî teşkilatında Opsikion thema'sının askerî valisinin

ma-kamı idi. 715'de İmparator II. Anastasios (714-715) Rodos'da bulunan donanmasının arkasından da ordunun kendi aleyhine ayaklanması üzerine İznik'e sığınmış ve buradan Anadolu'daki birlikleri yardıma çağırıyordu. Asilerin şehri kuşatmaları üzerine bir çıkış denemiş, fakat başarısızlığa uğrayan bu çarpışmada askerlerinden yedi binini kaybettiğinden teslim olmak zorunda kalmıştır. İmparator ilan edilmiş olan III. Theodosios, keşiş olarak bir manastıra kapanması şartıyla Anastasios'un canını bağışlamıştır.

İslamiyet'in yayılması sırasında Anadolu'ya yapılan Arap Akınları İstanbul önlerine kadar uzanırken, İznik de tehlikeye

İznik Müzesinden Bizans sütun başlığı.

düşmüştü. Şehri 718 ve 727'de kuşatan Araplar içeri giremediler, fakat surların bazı kesimlerini tahrip ettiler, 740 yılında şiddetli bir deprem yapılarda yine zararlar yaptı.

İmparator V. Konstantinos (741-775) devrinde tahtı ele geçirmek isteyen Ermeni asıllı Artavast 742'de İstanbul'dan kaçarak İznik'e sığınmış, burada devşirdiği zayıf bir kuvvetle Konstantinos'un ordusu-na karşı gelmeğe çalışmış, fakat İznik dışında yenilgiye uğrayarak esir düşmüş, gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırılmıştır.

İKİNCİ İZNİK KONSİLİ:

Resim düşmanı (İkonoklasma) döneminde, İmparatoriçe Eirene tarafından yeniden resimseverliğe dönmek üzere düzenlenen bir dinî toplantı, 787'de İznik'de yapıldı. İlk oturum 11 Ekim'de Ayasofya'da gerçekleşti ve resimlere dönüşü sağlayan kararlar alındı. Tarihe bu olay ikinci İznik konsil'i olarak geçmiştir. Birinci konsil'den itibaren yapılan bu çeşit toplantıların ise yedincisidir. VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959) ölümünden pek az önce 959'da buraya geldiğinde İznik "zengin ve kalabalık" bir şehirdi. II. Basileios (976-1025) bir çocuk olarak tahta geçtiğinde ayaklanan komutan Bardas Skleros 977-978 kışında, başkentin kapısı olarak kabul edilen İznik'i kuşatmış ve şehri aç bırakarak teslim olmağa zorlamıştı. Fakat kale komutanı Manuel Erotikos hileye başvurarak kendini ve çıkmak isteyenleri kurtarıp şehri teslim etmiştir. İznik'i alarak bütün Anadolu'yu ele geçi-

ren Skleros'un bundan sonra şansı dönmüş ve ne İstanbul'u alabilmiş ne de İmparator olabilmıştır. XI. yüzyılın ikinci yarısında Bizans devleti tam bir anarşi içinde bunaldığı sıralarda, İmparator yapılan VI. Mikhael Stratiotikos (1056-1057)'a başkaldıran komutanlardan Isaakhios Komnenos İznik'i ele geçirmiş ve 20 Ağustos 1057'de, şehrin iki mil kadar kuzeyinde yapılan çarpışmada, önce Isaakhios bozguna uğrarken, bir raslantı ile duruma yerinden hakim olmuş ve İmparatorluk ordusunu dağıtarak, İstanbul'a girmiş ve İmparator olmuştur. İznik için büyük bir felâket 1065 yılı Eylül ayındaki depremdir. Kiliselerin hepsi yıkıldığı gibi surlar ile kulelerde de büyük zararlar oluşmuştur. Pek çok evin de bu sırada yıkıldığı tahmin edilebilir.

SELÇUKLULAR VE İZNİK:

1071'de Malazgirt savaşı ile Anadolu'ya giren Selçuklu Türkleri hızla Batı'ya ilerlediklerinde, 1075'e doğru İznik'i fethettiler. Bu olayda bazı karanlık taraflar vardır. Türkler İznik'e girmişler ve yerleşmişlerdir, ancak burada Bizans'ın hükümrânlığı da devam etmektedir. Nitekim VII. Mikhael (1071-1078)'e karşı ayaklanan komutan Nikephoros Botaniates, Süleymanşah'ın kuvvetleri ile birleşmiş ve halkın büyük bir şenlik gösterisi ile İznik'e girmiştir. Buradan da İmparator olmak üzere İstanbul'a gitmiştir. Dört yıl kadar sonra,

yani 1081-1082'ye doğru, bu defa III. Nikephoros'a karşı ayaklanan Nikephoros Melissenos, Süleymanşah'ın desteğine güvenerek, İznik'de kendisini İmparator ilân ettirmiştir. Fakat kendi durumunu sağlamlaştırmak için Süleymanşah'ın kuvvetleri ile İznik'e yerleşmesini istemiştir. Bu surette İznik merkez olmak üzere bütün Bithynia Türk hâkimiyetine girmiş, Selçuklular fırsat buldukça etrafa yayılmışlar hatta Boğaziçi'nin Anadolu yakasına kadar inmişlerdir. III. Nikephoros'un İznik'i geri almak için hadım İoannes komutasında gönderdiği birlik, burada tam bir başarısızlığa uğramıştır. Süleymanşah İznik'i başkent yapmıştır. Bizanslıların Sultanikion diye adlandırdıkları saray herhalde, Geç Roma çağından kalan saray ile özdeş olsa gerektir. Bunun İstanbul kapısının iç tarafında, şehrin batı-güney köşesinde olduğu sanılmaktadır. Selçuklu Türkleri şehri ancak yirmi iki yıl kadar ellerinde tutabildiler. Bu yirmi iki yıl devamlı çatışmalar ve kuşatmalar ile geçti. Süleymanşah, Suriye seferine çıkarken İznik'de Ebû'l-Kasım'ı bırakmıştı. III. Nikephoros'un yerine İmparator olan I. Alexios Komnenos 1085'de Ebû'l-Kasım'ın akınlarını durdurmak için İznik önlerine Tatikios adında bir komutan idaresinde bir kuvvet göndermişti. Fakat bu Bizans ordusu İznik surları önünde yenilgiye uğrayarak geri çekilme zorunda kalmıştır. Ancak Türk akıncıları ile Prinetos (Karamürsel) yakınındaki başka bir çatışmada üstünlük sağlamıştır. I. Alexios (1081-1118) Sultan Melikşah'ın Ebû'l-Kasım'a karşı tehditlerinden faydalanmayı düşünmüş ve bu Emir Bizans ile ittifak yapmağı teklif ettiğinde görüşmeleri uzatarak, İzmid'i geri almıştır. Bu Bizans oyununa çok kızan Ebû'l-Kasım Bizans'dan tekrar yardım istemiş, üç aydır kuşatma halinde olan şehri Tatikios kurtarmış, fakat İmparator Alexios'un isteğine rağmen bu fırsattan istifade ederek şehri ele geçirememiştir. Sultan Melikşah Emir Poruk'dan sonra Emir Bozan'ı göndererek İznik'i Ebû'l-Kasım'ın kardeşinin elinden almağa çabaladı. Melikşah elinde İsfahan'da tutsak olan Süleymanşah'ın oğulları Kılıç Arslan ile Davud, 1092'de kaçarak İznik'e gelmişler ve Kılıç Arslan burada sultanlığa yükselmişti. Kılıç Arslan'ın durumunu sağlamlaştırmak üzere İznik ve çevresine Türkler'i yerleştirmesine karşın Türkler'in kendi aralarındaki çatışmalar İznik'in kaybedilmesini kolaylaştırmıştı.

HAÇLILAR VE İZNİK:

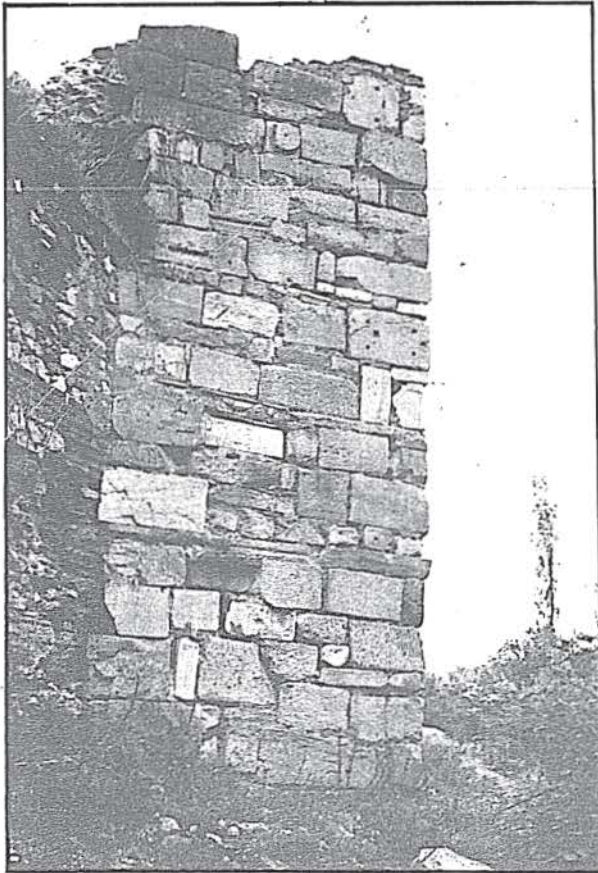
Pierre l'Ermite'in idaresindeki ilk düzensiz ve disiplinsiz Haçlı kuvveti 1096'da Gemlik ile İznik arasında Türkler'e saldırmış ve onların karşı saldırısıyla da 7 Ekim'de tamamen imha edilmişti. Ertesi yıl Batı'dan gelen Godefroy de Bouillon idaresindeki esas Birinci Haçlı seferi ordusu, Bizans'dan sağlanan kuşatma araçlarının da yardımıyla İznik'i 14 Mayıs 1097'de kuşattı. Bizans İmparatoru I. Alexios (1081-1118)'un gönderdiği ve içlerinde Bizans hizmetinde *Turkopol* denilen Türk asıllı paralı askerler bulunan gemiler de Gemlik'ten arabalar ile taşınarak göle indirilince, Selçuklular'ın yardım yolu kapanmış ve şehir, tamamen çevrilmiş oluyordu. Herhalde oldukça küçük ve hafif kayıklardan meydana gelen bu flotilla'nın arazi-fazla inişli çıkışlı olmayan bir kesiminden geçirilerek Kyr Georgios denilen bir yerleşme yeri ve ufak bir kale dibinde göle indirildikleri bilinir. Bu kalenin çevresinde Hagios Klementios adına bir de manastır bulunuyordu. Janin bu kalenin gölün yukarı kıyısında olması gerektiğini iddia eder. Fakat Orhangazi dolaylarında veya Sölüz yolu başlarında da olabileceğini söylemek mümkündür. Çok kanlı ve çok vahşi savaş 51 gün sürdü. Durumlarının ümitsiz olduğunu anlayan Türkler, anlaşarak şehri Bizanslılar'a bıraktılar (26 Haziran 1097). Birkaç gün İznik surları

Lahitli kuleden, Selçuk lahitlerinden detay

dışında dinlenen Haçlı ordusu, Anadolu içlerinde yoluna devam etti. İznik'i kurtarmağa gelen II. Süleyman Kılıç Arslan idaresindeki Selçuklu kuvveti ile Eskişehir ovasında 1 Temmuz'da karşılaştı ve zafer Haçlıların tarafında kaldı. İznik kuşatması ve Eskişehir savaşı Anadolu'da ilk kez Batılılar ile Türkler'i karşı karşıya getirmiş oluyordu. Birinci Haçlı ordusunda görevli Guibert de Nogent, "Fransızların, savaşta gösterdikleri ince zekâ ve kahramanlık bakımından Türkler'le kıyaslanabilecek başka hiçbir millet tanımadıklarını..." yazmıştır. Bu sefere katılan Güney İtalyalı başka bir şövalye de: "Türkler'in zekâsını, askerlik yeteneğini ve kahramanlığını tarife cesaret edebilecek olgunlukta bir kimse var mıdır?" der. Kısa Türk idaresinin İznik'te bıraktığı tek iz, kaba taştan İlkçağ lâhitleri biçiminde yontulmuş ve bir yüzlerinde birkaç satırlık yazı olan mezarlardır. Türkler çekildikten sonra Bizanslılar bunları, surların onarılmasında malzeme olarak kullanmışlardır. Selçuklular'ın surlarda giriştiği onarımlar ise henüz tesbit edilememiştir.

İznik surlarından Selçuk lahitleri ile tamir edilmiş, lahitli kule

Haçlılar İznik'i alıp Bizanslılar'a bırakmış olmakla beraber, şehrin gerçekten kimin elinde olduğu tam anlaşılmaz. Belki bir süre daha Selçuklular'dan burada kalanlar içeride yaşamış olabilirler. Fakat bu konu herhalde aydınlanması gereken bir problemdir. Haçlı seferinin başında olanlardan Alman imparatoru III. Conrad 17 Ekim 1147'de birlikleri ile İznik önüne gelmiş, ve burada konaklayarak, Fransa kralı VII. Louis ile Kasım'ın ilk günlerinde burada birleşmiştir.

İZNİK'TE İKİNCİ BİZANS DÖNEMİ:

Yeniden Bizans topraklarına katılan İznik, tarihinin trajik bir olayını da, acımasız davranışlarıyla tanınan İmparator I. Andronikos (1183-1185) zamanında yaşadı.

İmparator Manuel Komnenos'un 1180'de ölümü üzerine idare, genç karısı Maria ile henüz çok küçük yaştaki oğlu II. Alexios'a kalmıştı. İktidarı ele geçirmek isteyen Andronikos Komnenos, güya bazı asilerden onu korumak bahanesi ile harekete geçtiğinde, İznik kalesi muhafızı, onun bu şehre girmesine izin vermemişti. Dışarı bir çıkış yapan muhafız Andronikos'u önce püskürtmüş fakat sonra yakalanmıştı. Yerine geçen yeni muhafız, teslim olmayı tercih ettiğinden serbestçe gitmesine izin verilmişti. Önce Maria'yı, arkasından da çocuk İmparator Alexios'u öldürten Andronikos 1183'de Bizans tahtının tek sahibi olduğunda İznik ile Bursa ve çevresi halkından korkunç şekilde öç almış: "..... bağları üzüm salkımları yerine asılmış insan ölümleri ile doldurmuş, bu ölümlerin gömülmelelerini şiddetle yasaklayarak, onların güneşte kuruyarak, kuşları kaçırarak korkuluklar gibi rüzgârda sallanmalarını...." emretmişti.

İZNİK'TE LASKARİS'LER İDARESİ:

1204'de Dördüncü Haçlı Seferi ordusu İstanbul'u alıp Bizans Devletini ortadan kaldırdığında Fransızların *duché de Niquée* (İznik dükalığı) dedikleri İznik de Haçlı şövalyelerden Louis de Blois'nın payına düşmüştü. Fakat Bizans devletini yeniden canlandırmaya uğraşan I. Theodoros

Laskaris (1204-1222) şehrin direnişini kırarak İznik'e sahip olmuş ve burada bir prenslik kurmuştu.

Lâtinler İznik'i ele geçirmek için uğraşmaktan kaçınmadılar. Daha 1204 yılının son günlerinde Theodoros Laskaris'in kuvvetlerini Poimanenon (Manyas ?)'da yenerek Lopadion (Uluabad) ve Apollonias (Apolyont)'ı alan Lâtinler, Bursa önünde başarısızlığa uğramışlar ise de ikinci bir Lâtin kuvveti Adramyttion (Edremit) ve çevresini, üçüncü bir kuvvet ise Nikomedeia (İzmid)'i almıştı. Bizans devletini yaşatmağa uğraşan Theodoros Laskaris'in elinde sadece İznik ve Bursa kalmıştı.

Lâtinler buralara acele yerleşmeğe çabalarken batıdan Bulgar ve Kumanlar saldırıya geçmişler 15 Nisan 1205'de Edirne dolaylarındaki çarpışmada Lâtinler yenilmiş, İznik dükası olmasına rağmen hiçbir vakit bu şehri göremeyen Louis de Blois de savaş meydanında kalmıştı.

Büyük tehlikeyi atlatan Theodoros Laskaris durumunu sağlamlaştırmak için Bizans İmparatoru sıfatı ile taç giymeyi istiyordu. Ancak Patrik X. Ioannes Kamateros, Patrikhaneyi İznik'de kurmak teklifini red ederek, Trakya'da, büyük ihtimal ile Edirne'de kalmayı tercih etmişti. Sonunda Mikhael Autoreinotos bu makama geçmeğe razı olmuş ve böylece 1208 Mart ayında Ortodoks Patrikliği İznik'te kurulmuş, IV. Mikhael, Nisan ayı başında burada Theodoros Laskaris'e büyük törenle taç giydirmiştir. İstanbul'u kaybeden Bizans böylece İznik'te canlanmış oluyordu. Beceriksiz idaresi yüzünden İstanbul'u ve Bizans'ı Latinlere kaptıran İmparator III. Alexios (1195-1203) önce Makedonya'ya kaçmış, sonra Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e sığınmıştı. Theodoros Laskaris, kayınbabası olan III. Alexios'un kendisine teslimini istedi. Gıyaseddin ise, onun Bizans'ın gerçek İmparatoru olduğunu ileri sürerek, Laskaris'in çekilmesi gerektiğini ileri sürdü. Bizanslılar ile Selçuklular 1210'da Yalvaç'da çok kanlı bir savaş yaptılar. Bu çarpışmada Gıyaseddin şehid düştü, damadının eline esir olarak geçen III. Alexios ise İznik'e getirildi ve belki gözleri kör edildikten sonra keşiş yapılarak bu şehirdeki Hagios Hykinthos manastırına kapatıldı.

Anadolu'nun batı kesimine sahip olan küçük İznik-Bizans devleti günlerinde burası bir sanat ve kültür merkezi oldu. Hükümdarlar bazen burada, bazen İzmir

yakınında Kemalpaşa'da (= Nymphaion) oturuyorlardı. Burada yeni kiliseler ile saraylardan başka bir de hastane ve İstanbul'dan göçmek zorunda kalan Patriklik makamı için bir Patrikhane yapılmıştı. I. Theodoros surlarda önemli onarımlara girişmiş, Ioannes Dukas Vatatzes (1222-1254) surların önüne bir öndüvar inşa ettirerek, şehrin korunmasını güçlendirmişti. II. Theodoros (1254-1258) kendisini koruduğuna inandığı Aziz Tryphon adına burada, yanında bir felsefe okuluyla çok güzel bir de kilise inşa ettirmişti. Birçok yazıları dışında 1261-1308 tarihleri arasındaki olayları anlatan bir de tarih yazan Giorgios Pakhymeres 1242'de burada doğup yetiştiği gibi, İstanbul'da Khora manastırı ve kilisesini (Kariye camii) ihya ettirip, mozaiklerle süsleten fikir ve devlet adamı Theodoros Metokhites de burada dünyaya gelmişti. Metokhites *Nikaeus* adlı eserinde, yaşadığı yıllardaki İznik'in güzelliklerini anlatmıştır. Ona göre, çepeçevre yeşillikler ve ağaçlar ile kaplı olan şehir, uzaktan bir "cennet bahçesini" andırıyor, yaklaşıldığında, güçlü surları ve hendekleri, geniş caddeleri ve çok katlı evleri ile "hayranlık" uyandırıyor. Yine Metokhites'e göre XIII.-XIV. yüzyıllarda Bizans sarayının ihtiyacı olan ipekli kumaşlar burada dokunuyordu. İznik tahtını meşru sayılamayacak bir yoldan elde eden Mikhael Palaiologos (1259-1282) 1261'de İstanbul'u Lâtinlerden geri alıp, Bizans İmparatorluğunu yeniden kurduğunda İznik öneminden birşey kaybetmedi. Sarayın ipek ihtiyacını burası sağlamağa devam ediyordu.

OSMANLI BEYLİĞİ VE İZNİK:

Ne var ki 13. yüzyıl sonunda kurulan ve hızla gelişen Osmanlı beyliği çok yakınındaki İznik için büyük bir tehlike yaratmaktaydı. Daha 1266'da Türkler'in İznik'e yaklaştıkları haberinin yayılması üzerine büyük bir panik baş göstermiş ve halk İstanbul'a göçe başlamıştı. Bu kaçış yıllar boyu devam etti. Osman Gazi Yenişehir yolu üstünde Targan kalesini yaptırmış, şehrin etrafındaki küçük kaleler birer birer Türkler'in eline geçmişti. Kısa bir süre içinde İznik, Osmanlı toprakları ile çevrildiğinden, ancak göl aracılığıyla deniz üzerinden başkent ile bağlantı kurar durumda kalmıştı. Bizans İmparatoru etrafı sarılmış

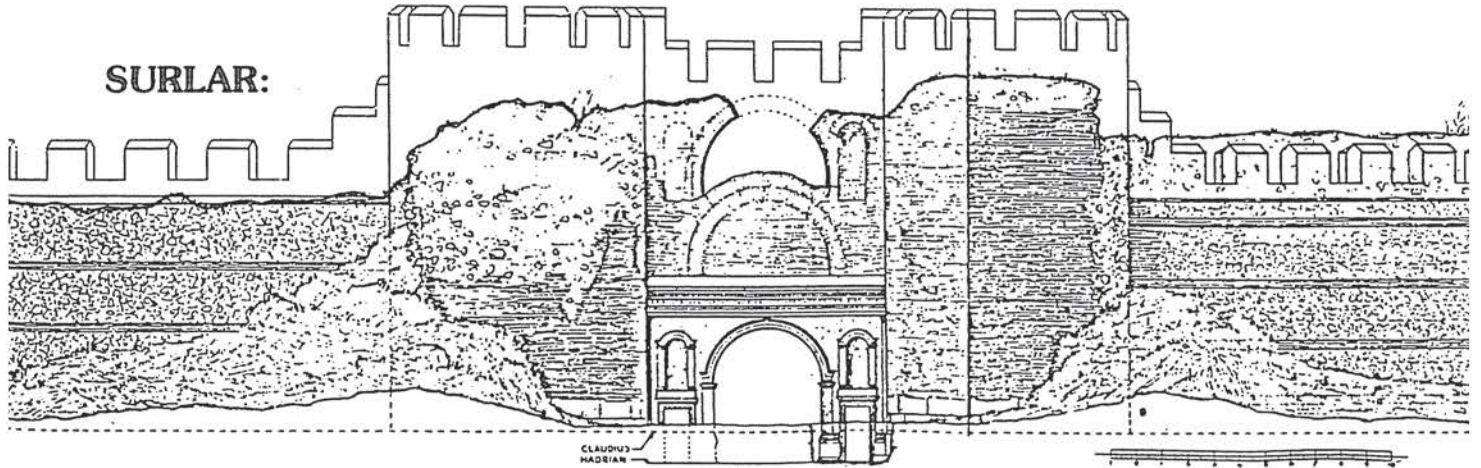
olan İznik'i kaybetmemek için gayret sarfetmekten kaçınmamış, fakat 1330 yılında, İzmid körfezi kıyısında Palekanon'daki savaşta Orhan Gazi'ye yenilmesi ile bütün ümidler ortadan kalkmıştı.

Türkler, İznik dışında tahkimat yaparak, Bizanslılar'ın dışarı çıkmasını önlediklerinden, içeridekiler gölde balık bile tutamayıp, büyük sıkıntı içinde yaşıyorlardı. Üstelik Türk idaresindeki yakın köylerin Rum halkı onlara "Gelin biçareler, rahat olun, biz rahata kavuştuk" diyorlardı. Sonunda bunalan İznik halkı ve şehrin hakimi olan Tekfur (Neşrî'ye göre bu bir kadındı) bir elçi göndererek şehri teslim etmek istediklerini bildirdiler. Anlaşma yoluyla alındığı için, isteyenler İstanbul kapısından çıkarak Bizans'a giderken, Orhan Gazi de 2 Mart 1331'de Yenişehir kapısından içeri giriyordu. Osmanlı beyi kapının iç tarafında güzel bir bahçede konak-

lamış ve burada kalan şehir halkını karşısına getirtmişti. Kocaları açlıktan ve savaşta ölen kadınların çoğunun dul olduklarını öğrenince, "Bu dul avratları nikâh edün, alın" dedi ve şehrin evlerini; "evlenen gazişere" bağışladı. Orhan Gazi İznik'i Türkleştirmek yolunda ilk adımı atarak, büyük kiliseyi cami yapmış, bir manastırı medreseye çevirmiş, Yenişehir kapısı dışında bir zâviye-imaret yaptırarak buranın şeyhliğine Gazi-Erenlerden Hacı Hasan'ı atamıştı. Bu imaret yapıldığında pişen ilk aşı da bizzat kendisi dağıttı. Sonra şehirle, Göynük ve Mudurnu'ya kadar çevresini, oğlu Süleyman Bey'e verdi. İmparator III. Andronikos (1328-1341) İznik'in yardımına gitmeyi ve şehri geri almayı denedi ise de başarısızlığa uğradı. Orhan Bey, İznik'de elde edilen kilise eşyası ve kitapları da Bizans'a sattı. Böylece 234 yıllık bir aradan sonra İznik yeniden Türk idaresine girmiş oluyordu.

III

İZNİK'DE BİZANS DÖNEMİ YAPILARI

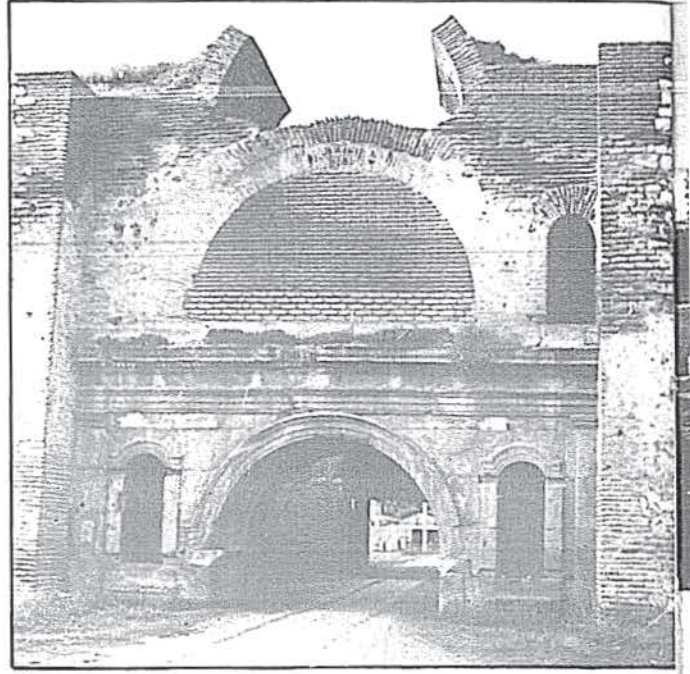

İznik'in Bizans dönemine ait eski eserlerinin başında surları gelmektedir. Hellenistik çağ surlarından bir iz bulunamamıştır. Kuzeyde İstanbul kapısı, güneyde Yenişehir kapısı, doğuda Lefke kapısı, batıda ise Göl kapısı bulunuyordu. Bunlardan Göl kapısından ve buradaki sur duvarlarından birşey kalmamıştır. Ayrıca şehrin Batı-Güney köşesinde, bataklık bir bölgede ikinci bir göl kapısı daha bulunmakta olduğu gibi, surların başka yerlerinde de küçük girişler vardı. Bu kapılardan

içeri giren düz caddeler ortadaki Ayasofya'nın önünde kesişmekte olduğuna göre, şehrin biçimi hakkında İlkçağda Strabon'un yazdıklarının gerçek olduğu anlaşıyor. Lefke ve İstanbul kapılarının Hadrianus (117-138), Yenişehir ve Göl kapılarının II. Claudius Gothicus (268-270) yıllarında yapıldıkları kitabelerinden anlaşıyor. Bu kapılar bütün Roma İmparatorluk dönemi mimarisinin teknik ve üslûp özelliklerine sahiptirler. Ayrıca bunlardan İstanbul Kapısı bir tahkimat girişinden çok,

Lefke Kapısı

İstanbul Kapısı

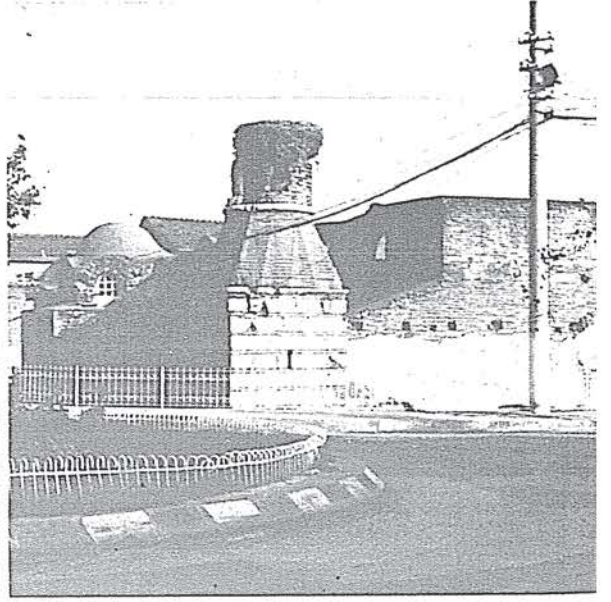
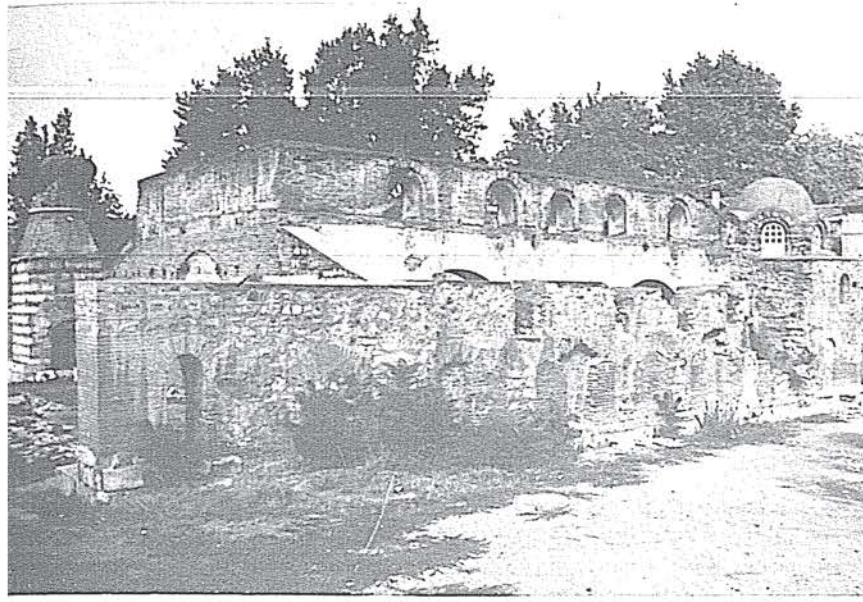
gösterişli bir zafer tâkını andırır, 4970 m. uzunluğundaki surlarda çeşitli devirlere ait o kadar çok onarım, ek ve yama vardır ki, bunların arasında en erken kısımları bulmak çok zorlaşmıştır. Nitekim Lefke kapısı ile Yenişehir kapısı arasındaki sur duvarının iç tarafında, temel kısımlarında büyük blok kesme taşlar görülür. Bunlar herhalde Roma devrinin kalıntıları olmalıdır. Geç devirlerde surlar yamanırken, daha eski yapılardan devşirilmiş çeşitli işlenmiş malzeme de kullanılmıştır. Nitekim İstanbul kapısının iç tarafındaki küçük kapının iki yanındaki ve ötedenberi Medusa olarak kabul edilen iki başın, aslında tiyatrodan getirilmiş iki maske oldukları anlaşılmıştır. 11 m. yüksekliğindeki sur duvarları 144 tane kare veya yarım yuvarlak, 17 m. yüksekliğinde kule ile güçlendirilmişti. Ayrıca kapılar da çifte kule arasında açılarak güvenceye alınmıştı. Bazı kulelerin içlerinde geç Bizans çağında duvarlara dinî fresko resimler yapılmış olduğu da görülür. Lefke ve Yenişehir kapıları arasında surun doksan derecelik bir açı ile döndüğü köşedeki kule'nin içindeki mekânda duvara işlenmiş at üstünde Aziz Mikhael'i tasvir eden büyük bir fresko yirmi yıl öncelerine kadar görülebilirdi. Bugün bu resimden artık bir şey kalmamıştır. Göl kıyısından uzak kalan kesimlerde Laskaris'ler döneminde daha alçak bir ön sur yapılmış, bunun da dışına herhalde suyunu gölden alan bir su hendeği kazılmıştır.

Böylece İznik tahkimatı ufak ölçüde İstanbul surlarının bir benzeri olmuştu.

Surlara ait bir kesimin veya bir kule'nin Mikhael adında bir hükümdar tarafından yaptırıldığını bildiren mermere işlenmiş iki satırlık bir kitabe, Böcek ayazması adı verilen bir ayazmada yere döşenmiş olarak dururdu. Sonraları bu taş oradan çıkarılarak müzeye konmuştur. Surlara ait pek çok kitabe şimdiye kadar yabancı kitabe uzmanları tarafından kopya edilerek yayınlanmıştır. Bunlardan bazıları şimdi müzededir.

KİLİSELER:

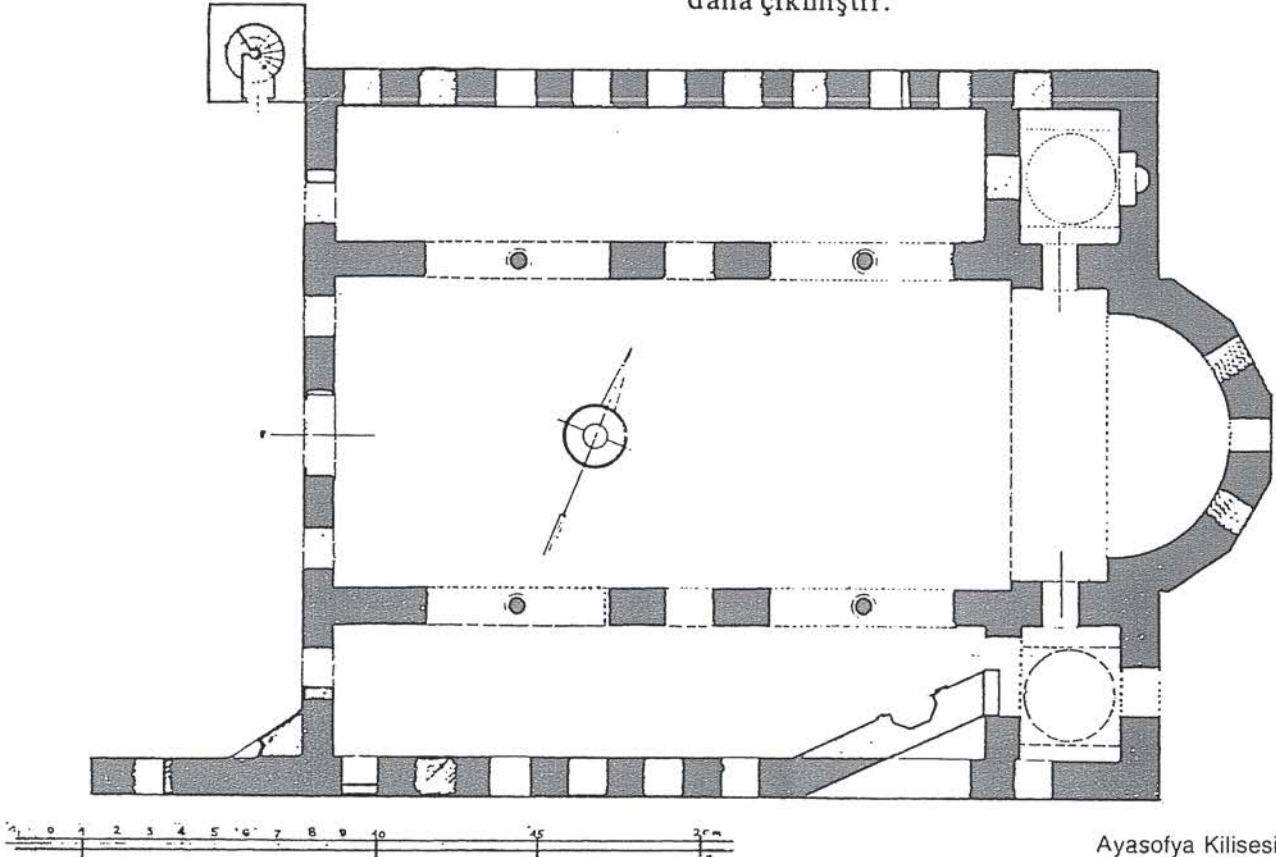
Bizans çağında, şehrin tam ortasında, caddelerin birbirleriyle birleştiği yerdeki Roma döneminden bir yapının belki de gymnasium'un temelleri üstüne büyük bir kilise yapılmıştı. Basilika tipinde olan ve *Ayasofya* olarak adlandırılan bu kilise, herhalde XI. yüzyıldaki depremden sonra, mimarisinde önemli bir değişiklik yapılarak nefler payeler ve bunların arasına yerleştirilen sütunlarla ayrılmıştır. Apsisin iki yanında da, yan neflerin uçları üzerleri kubbeler ile örtülü birer oda biçimine sokulmuştur. Orhan Gazi tarafından cami yapılan, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) yıllarında Mimar Sinan tarafından büyük ölçüde değişiklikler ile ihya edilen

Ayasofya

bu cami 19. yüzyıl başlarından beri, harap bir haldedir. 1953'de içindeki kalın toprak tabakası temizlendiğinde orta nefde renkli taşlardan yapılmış çok güzel bir döşeme mozaikî bulunmuştur. Renkli taşların belirli geometrik şekillere göre kesilmesi ve geçmeli bir desene göre birleştirilmesi suretiyle meydana gelen bu yer süslemesi

yaklaşık bin yıllarından sonra moda olduğuna göre, bu döşemenin 11. yüzyıldaki onarımından sonra yapıldığına ihtimal verilir. Apsis yanındaki odaların kubbeleri içinde de fresko resimler görülmektedir. Burada ayrıca bir de mezar odası bulunmuştur. Bu odanın bir duvarında Hazreti İsa'yı tasvir eden bir fresko resim de meydana çıkmıştır.

Ayasofya Kilisesi

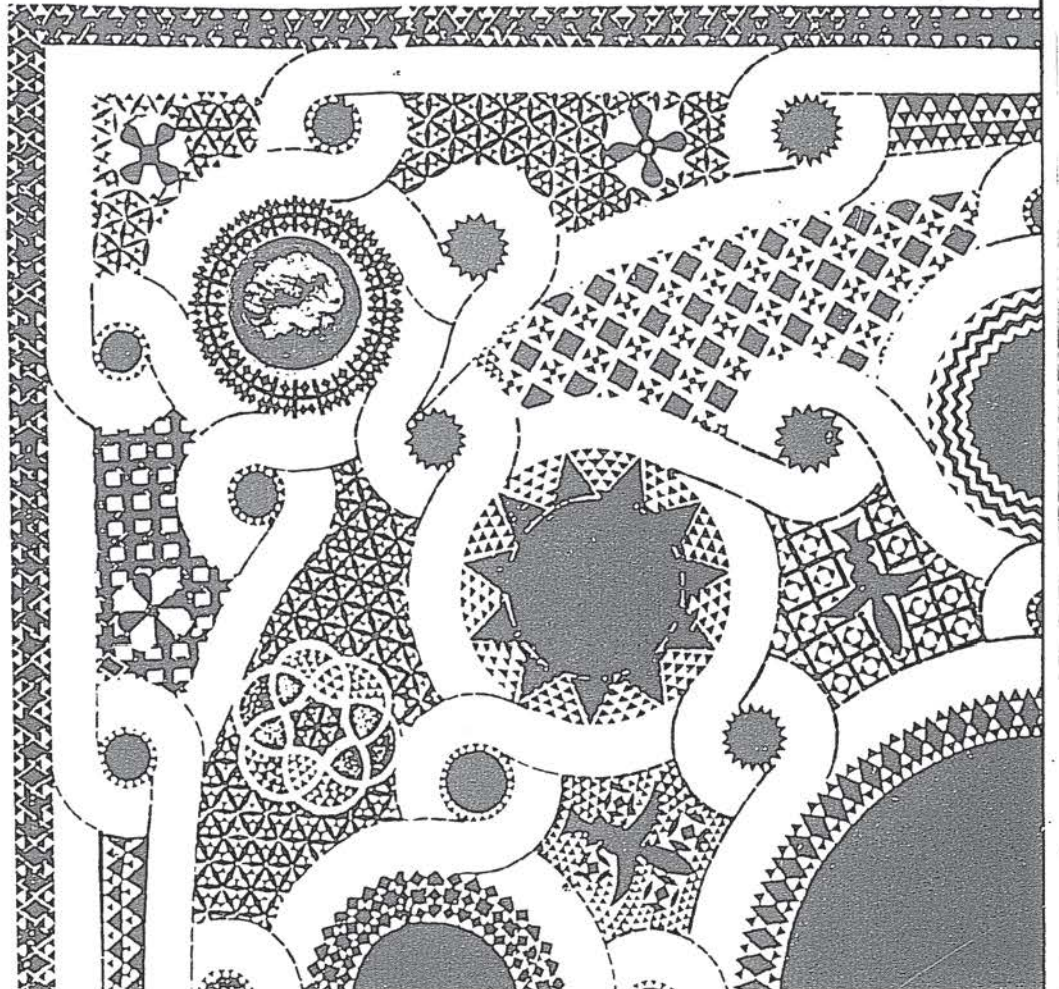
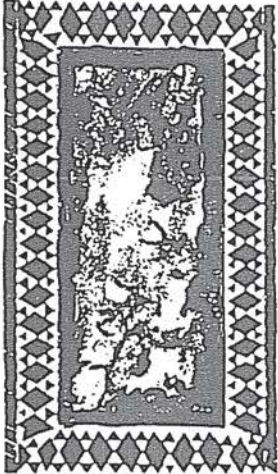

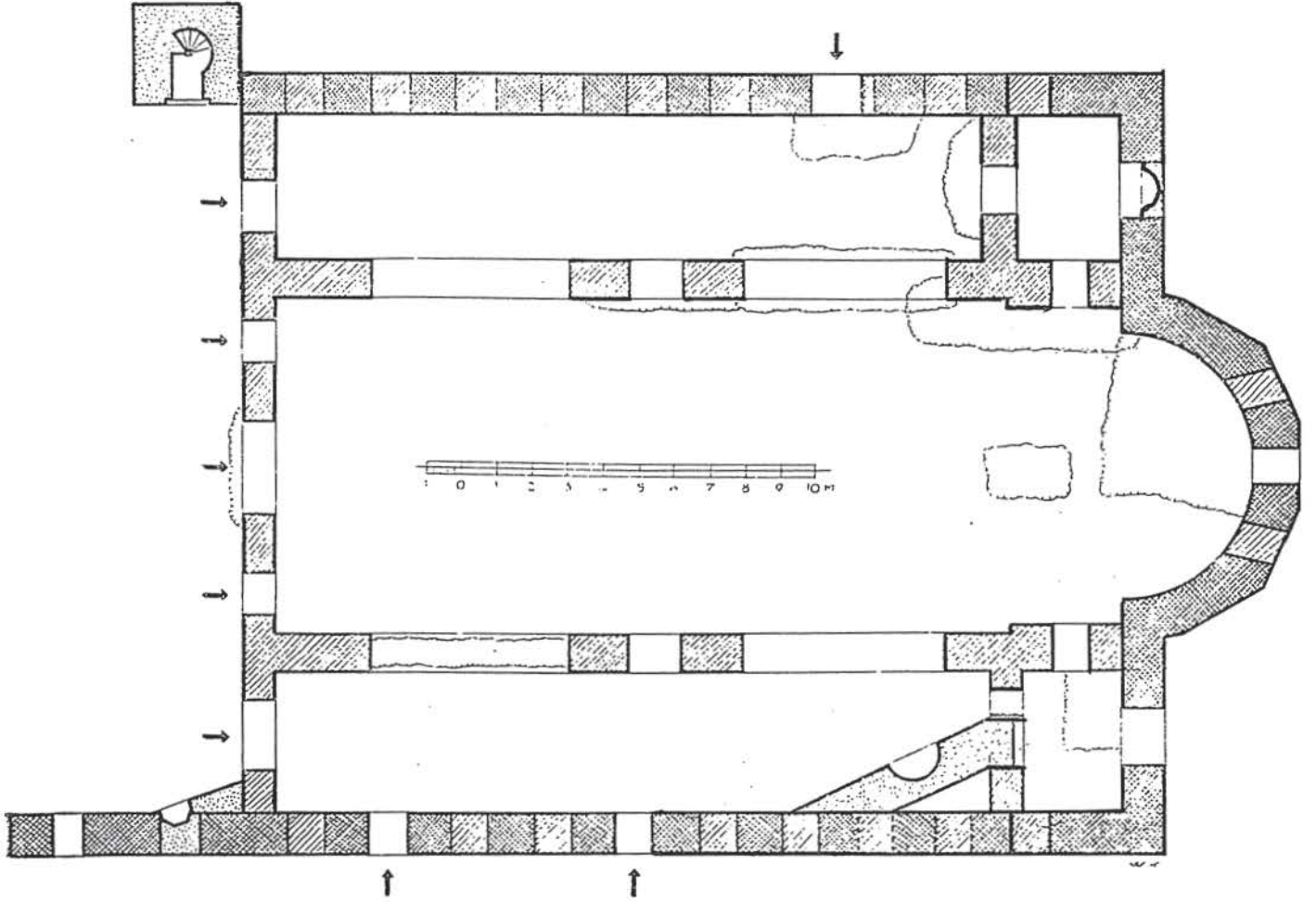
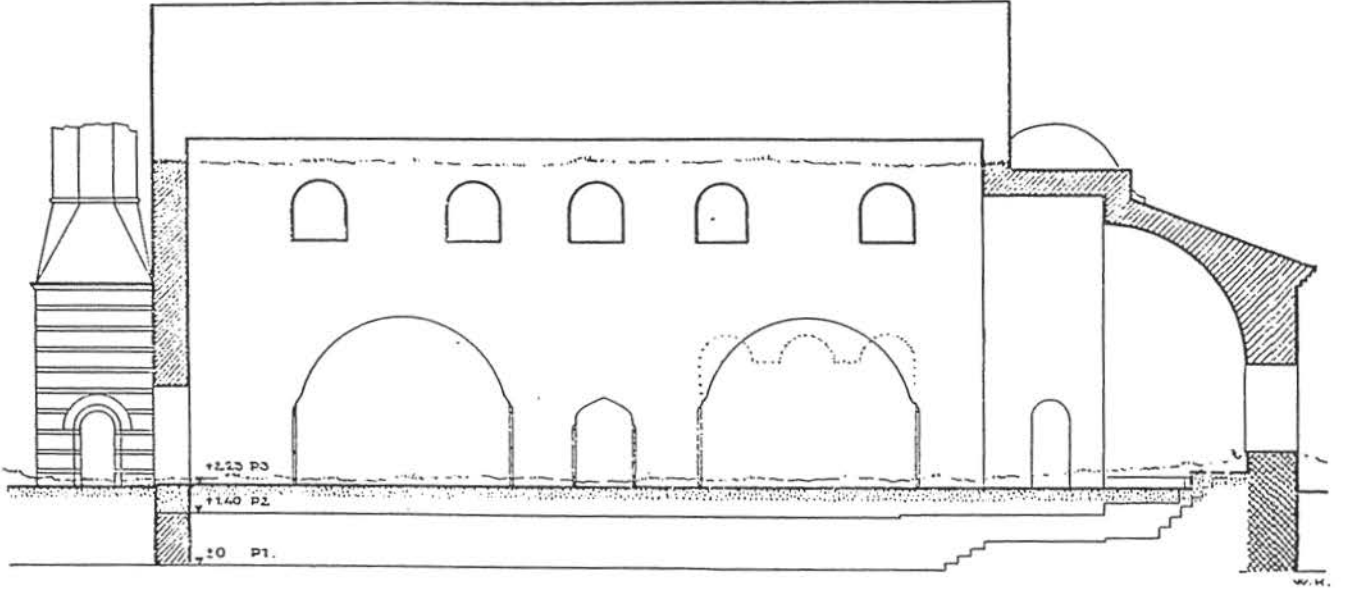
Ayasofya Kilisesi kuzey duvarındaki deisis sahneii fresko.

Apsis kısmında 1935'lerde yapılan bir kazıda, rahiplerin oturması için olan synthronon denilen kademeler meydana çıkarıldığı gibi, basit geometrik motifli bir yer döşemesinin kalıntıları da bulunmuştu. 1953'de yapının içi temizlenirken küçük bir lahit biçiminde mermerden bir de kud-

sal kalıntı (*relique*) mahfazası da meydana çıkarılmıştır. Bu küçük eser şimdi müzededir. Son yıllarda Ayasofya basit bir onarım görmüş, etrafı da açılarak temizlenmiştir. Bu arada güney tarafında bitişik küçük bir ek şapelin kalıntıları da ortaya çıkmıştır.

Ayasofya döşeme mozaikinden desen çalışması.

Ayasofya Kufesi plan ve kesiti...

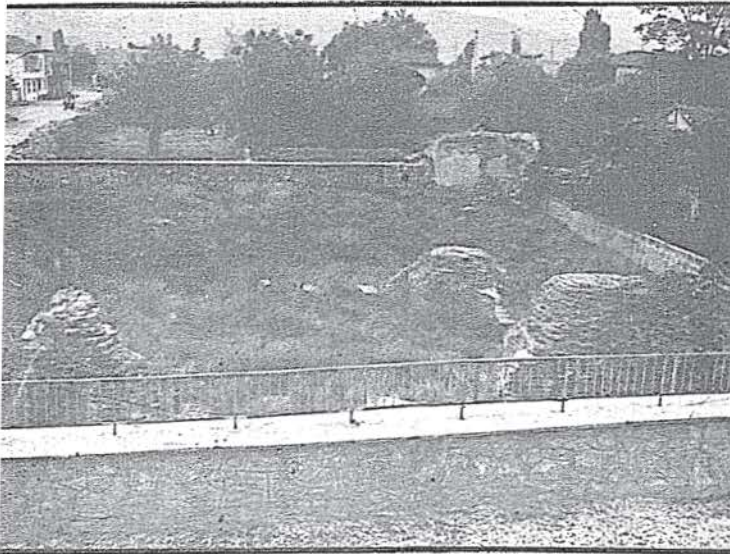

Koimesis Kilisesinin eski görünüşü.

İzmir'de Bizans sanatının önemli eserlerinden biri sayılan "Meryem'in göğesi çıkışı" (Koimesis)'na adanmış kilise de bulunuyordu. Piskopos Hyakinthos tarafından 750 yılına doğru yaptırıldığı kabul edilmekte ise de daha eski olduğu V. yüzyılın sonları veya VII. yüzyıl içlerinde inşa olduğu daha doğru bir tahmin sayılmaktadır. Kurucusunun Hyakinthos olduğu ise içindeki bir kitabeden ve bazı sütun başlıklarındaki marka (monogram)'lardan öğreniliyordu. Bu kilise önemli bir manastıra ait idi ve burası Hyakinthos manastırı olarak biliniyordu. Bu Kilise 1065 depreminden sonra bazı eklemelerle onarılmış ve fetihden sonra da Rumlara bırakılmıştı.

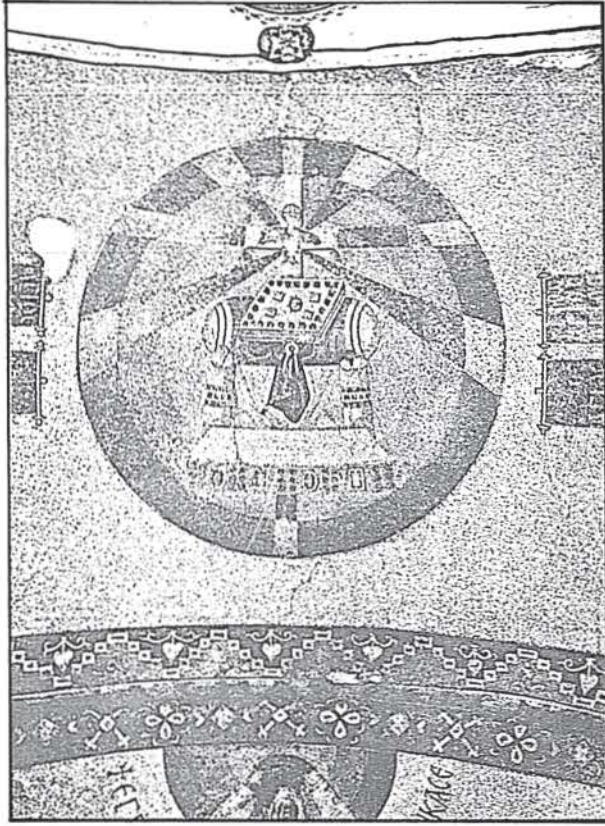
Üzeri büyük bir kubbe ile örtülü olan kilisenin apsis yarım kubbesi ile bazı tonozlarını mozaikler süslüyordu. Apsis yarım kubbesinde altın zemin üzerinde kucaklarında İsa olan büyük bir Meryem mozaiği, iki yanında ise İmparator elbiseleri ile giyimli dört Başmelek tasviri yer alıyordu. İçeride

Koimesis Kilisesi

Koimesis Kilisesinin mozaikleri.

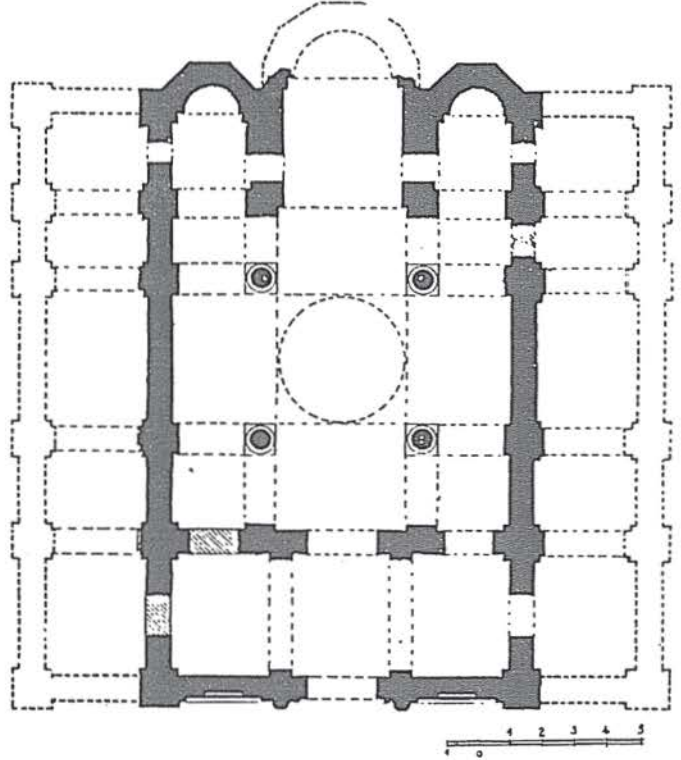

Koimesis Kilisesinin mozaikleri

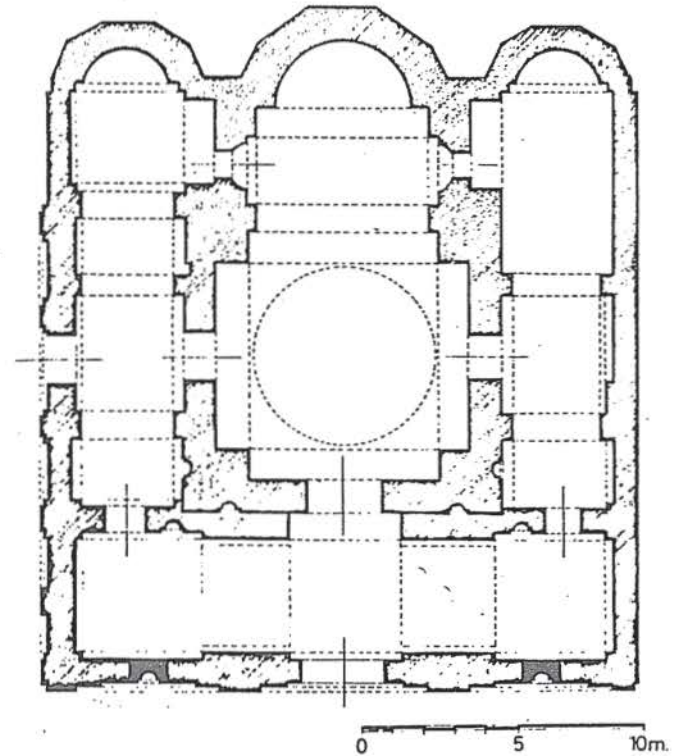
ayrıca dört İncil yazarını kitaplarını hazırlar vaziyette gösteren dört mozaik daha dikkati çekiyordu. Bunlardan başka daha mozaikler ile geç döneme ait ikonalar ve yağlıboya tablolar da vardı. Bu çeşit modern resimlerden birinde 325 yılı *concile*'i tasvir edilmişti. İçerideki üç kitabeden, harap durumda olan kilisenin 1807 yılında İznik metropoliti Daniel'in isteği üzerinde Patrikhane görevlisi (*protosynkellos*) Khrysanthos tarafından büyük ölçüde tamir edilerek kubbesinin yenilendiği öğreniliyordu. İstiklâl savaşında yıkılan bu kilisenin yalnız temelleri ile döşemesinden parçalar kalmıştır.

Son kırk yıl içinde, İznik'te üç kilisenin daha kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan ilki, yani İstanbul kapısına giden yolun solunda olanı, bir bahçe düzenlemesi sırasında 1946 yılında meydana çıkmış olup, dört sütunlu kapalı haç planında bir yapıdır. Duvar tekniği ve planı, bu kilisenin IX.-XII. yüzyıllar içinde yapıldığını gösterir. Kalıntının içinde döşeme mozaiklerinden de parçalar bulunmuştur. Bu kilisenin, İznik hükümdarlarından II. Theodoros Laskaris'in 1255-1256'da yanında bir felsefe okulu ile birlikte yaptı-

rarak kendi koruyucu azizi olduğuna inandığı Hagios Tryphon'a sunduğu kilise olduğu sanılmıştır. Halbuki biz Yenişehir kapısı yakınındaki yapının Tryphon kilisesi olduğunu düşünüyoruz. VIII. Mikhael Palaiologos'un çocuk hükümdar IV. İoan-

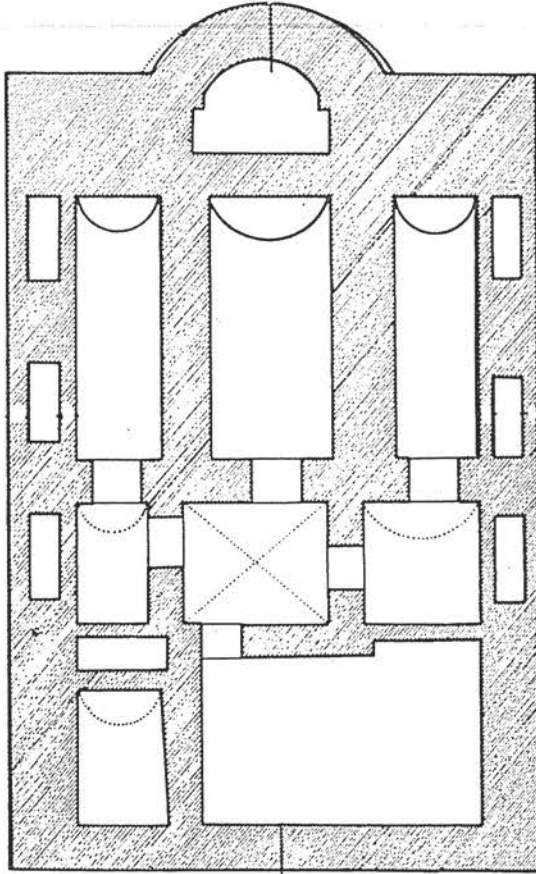
İstanbul kapı yakınındaki kilisenin planı.

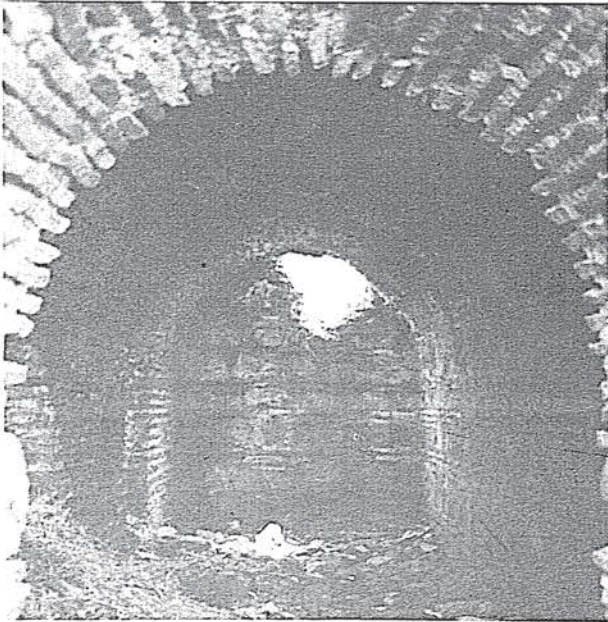
Yenişehir kapı yakınındaki kilisenin planı...

nes Laskaris'e karşı haince tutumundan hoşnud olmayan Patrik Arsenios Autoreinos 1259 sonbaharında makamını ve İznik'i terkederek Prainetos (Karamürsel) yoluna çıkarken geceyi şehrin içinde, surlara yakın *Agalma* manastırında geçirmişti.

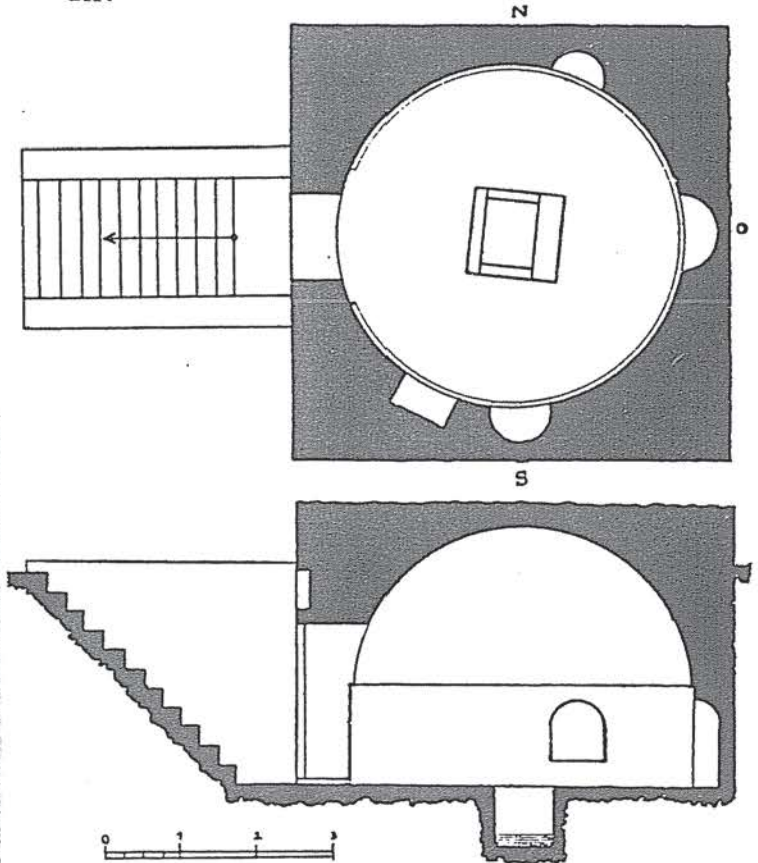

Tiyatro yanındaki kilise alt yapısının planı.

Altyapının içten görünüşü

Bu yola İstanbul kapısından çıkıldığına göre, bugün artık pek az kalıntısı görülebilen kilisenin bu *Agalma* manastırına ait olması bir ihtimal olarak düşünülebilir. Patrik ertesi gün Drakon (Yalakdere) deresi yakınında, bulunduğu yerden denizin görülebildiği bir noktada kurulmuş Paskhasios manastırına ulaşmıştır. Tiyatronun hemen yanında bir kazı sonunda ortaya çıkan tuğladan inşa edilmiş bir altyapı ise planı bakımından kesinlikle bir kilise olduğunu belli etmekte ise de esas üst yapısından bir şey kalmamıştır. Son yıllarda bulunan üçüncü kilise, Yenişehir kapısına giden caddenin sağında bulunmaktadır. Plan bakımından İstanbul'daki Kariye camii (Khora kilisesi)'ne benzeyen bu kilisenin biçiminden evvelce büyük bir kubbe ile örtülü olduğu ve içinde bulunan parçalardan tabanının çok zengin biçimde döşeme mozaikleri ile süslü olduğu anlaşılmaktadır. Bizce Theodoros Laskaris'in yaptırttığı *Hagios Tryphon* kilisesi burası olmalıdır.

Böcek Ayazması plan ve kesiti.

Esası Bizans çağına kadar inen ve 1921'e kadar Rumlar tarafından ziyaret edilen bir kutsal su kaynağı ise Koimesis kilisesinin az ötesinde şehrin güney-doğu bölümünde bulunmaktadır. *Böcek ayazması*

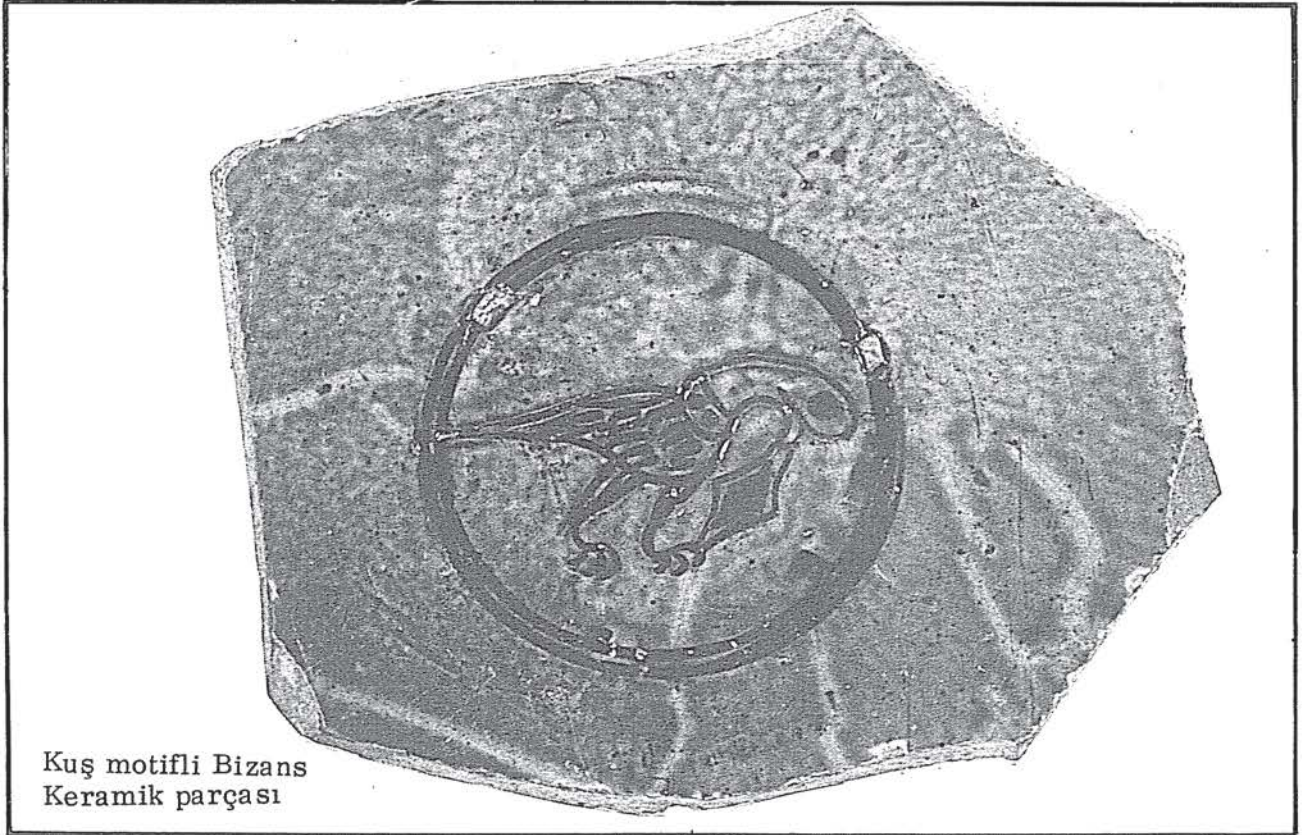
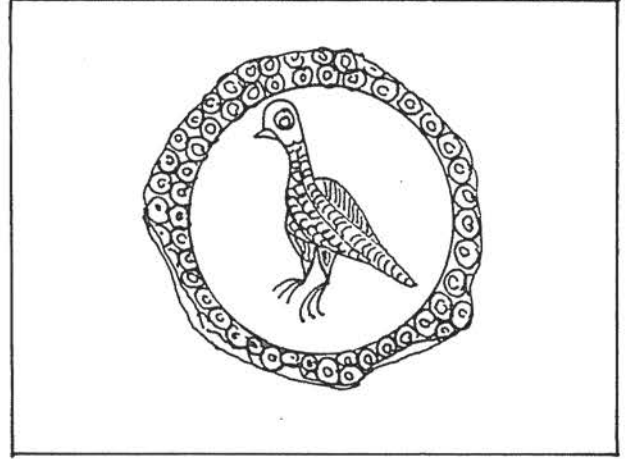

olarak adlandırılan, herhalde Hristiyanlar-
da bir azizin adına sunulmuş olması gere-
ken yapı üstü kubbe ile örtülü yuvar-
lak bir mekândan ibarettir. Tam ortasında
yerde dörtlüköşe bir havuzda su bulunuyor-
du. Yakın tarihlere gelinceye kadar bu ha-
vuzu çevreleyen taşlardan bir tanesinin
üstünde surlara ait bir kitabenin bulunma-
sı, buranın vaktiyle şehrin Rum halkı tara-
fından tamir edildiğini ve bu kitabenin de
buraya o sırada konulduğunu gösteriyor-
du. Bugün ayazma çok bakımsız ve çirkin
durumdadır. Schneider, bu ayazma yapısı-
nın esasında İlkçağ'a ait bir bina olduğunu
ve ancak çok sonraları Hristiyanlar tara-
fından ayazma haline getirilmiş olabilece-
ğini ileri sürmüştür.

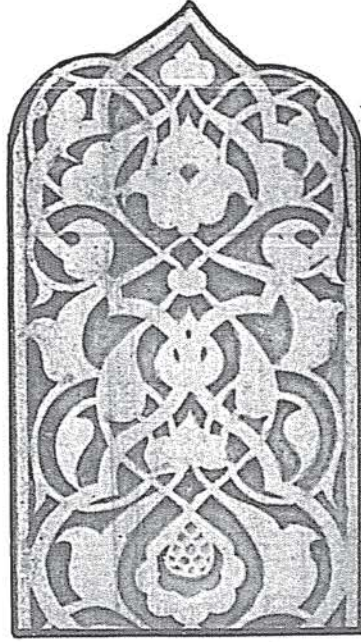
Bazı belgelerden öğrenildiğine göre
İznik gölünün kuzey kıyısında Kyr Georgi-
ös adında bir köy bulunuyor ve Selçuklu
Türkleri'ne karşı kullanılmak üzere Gem-
lik'den arabalarla taşınan kayıklar bu kö-
yün kalesi dibinde suya indirilmişti. Ayırı-
ca burada *Hagios Klementos* manastırının
bulunduğu da 1272 tarihli bir belgeden
anlaşılmaktadır. Bu kale ve manastırdan
bugün bir kalıntı olup olmadığı araştırıl-
mamıştır.

İZNİK'DE BİZANS KERAMİKLERİ:

Türk devrinde çinileri ile ün salan
İznik'de Bizans devrinde de oldukça geliş-
miş bir çanak-çömlek sanayiinin varlığı
anlaşılmaktadır. Bizans zamanında yapılan
bu kaplar, çok parlak sırları ve genellikle
tahin rengi zemin üzerine işlenmiş motif-
leri ile tanınır. Bu motifler arasında bil-
hassa stilize edilmiş zarif kuş tasvirleri
dikkati çeker.

Kuş motifli Bizans
Keramik parçası

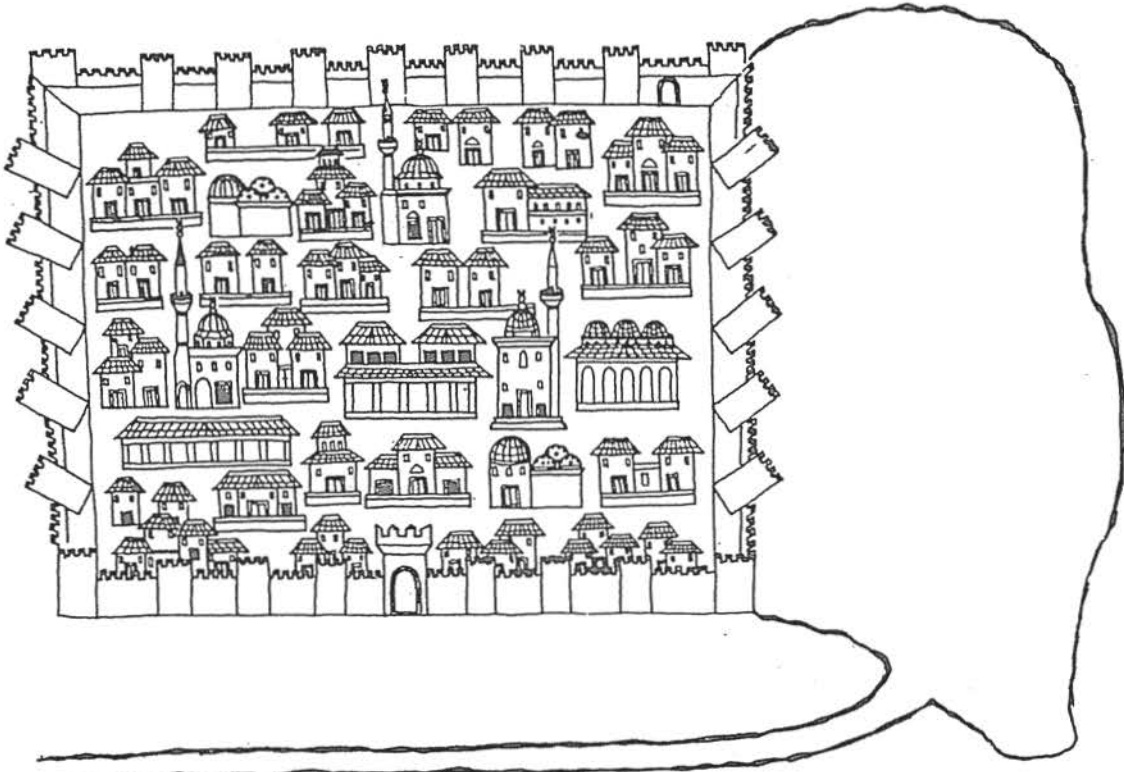
IV

TÜRK DÖNEMİ:

TÜRK DÖNEMİNİN BAŞLARINDA İZNİK (XIV-XV. yy.):

İznik 1331 yılında Osmanlı beyliğinin başında olan Orhan Gazi tarafından fetholunup Türk topraklarına katıldığında, eski görkemini tamamen kaybetmiş, güçlü surlarının içine sığınmış küçük bir kasaba idi. İznik'in Türkleşmesi kısa bir süre içinde gerçekleşti. Ünlü Bizans din bilimcisi (teolog) Georgios Palamas 1354'de Türkler'e esir düştüğünde bir süre İznik'te yaşamıştır. Her ne kadar şehri sönmüş ve harap olarak anlatmakta ise de bu, şehrin kaybedilişinden bir Bizanslının duyduğu üzüntüyü dile getiren duygusal bir iddiadır. Oysa İznik'in fethinden az sonra Anadolu'dan geçen Arap gezgini İbn Batuta, Bursa'dan sonra, İznik gölüne geldiklerini ve buradan da şehre ulaştıklarını yazar. Bu sırada üzerinden sadece bir atlinin geçebileceği genişlikte köprüyü andıran dar bir yoldan içeri girilmektedir. Surlar oldukça harap haldedir, içeride az sayıda muhafız vardır. Dindar ve mükemmel bir hanım olan Orhan Gazi'nin eşi burada yaşamaktadır. İbn Batuta'nın gördüğü İznik'in dört tarafı surlarla çevrili olup, çevresinde su dolu bir hendek vardır. Kapılara, gerektiğinde kaldırılan ağaç köprüler yardımıyla ulaşılır. Şehrin içinde, bahçeler, evler ve ekili topraklar uzanır. Herkesin evi tarla veya bahçesinin yanındadır.

Su ise kuyulardan sağlanır. Burada her çeşit meyva yetişir. Özellikle ceviz ve kestaneye pek bol ve ucuzdur. İbn Batuta İznik'in üzümünü de övdükten sonra kendisini misafir eden Alâeddin adında bir imam veya şeyhin aracılığı ile Beyalun (?) veya Beylun (?) Hatun'u ziyaret eder ve onun tarafından ağırlanır. Bir kaç gün sonra Orhan Bey de gelir ve Arab gezgini onunla burada tanışmak imkânını bulur. Timur ordusu Anadolu'ya girip, Batı'ya doğru ilerlediğinde bir kolun 1402'de İznik'e kadar gelip kasabayı ele geçirdiği, yağmalayıp tahrip ettiği bilinir. Yıldırım Bayezid'in esir düşmesi ve Timur'un Osmanlı devletini parçalaması sonunda, Bayezid'in oğulları arasındaki iktidar çarpışmaları sırasında İznik de birkaç defa el değiştirmiş ve bu kanlı kargaşada zarar görmüştür. Şehzadelerden Musa Çelebi 1413'de Bulgaristan'da Samakov yakınında Çamurluova'da yenilgiye uğrayıp öldürüldüğünde, kendisine Kazasker yaptığı taraftarlarından meşhur Şeyh Bedrettin Simavnî de bütün ailesiyle İznik'e sürülerek, burada yaşaması için bir ödenek verilmiştir. Şeyh Bedrettin, modern sosyalizmin hatta komünizmin uzak öncülerinden biri olarak tarihte tanınmıştır. Bu fikirlerinin bir kısmını sür-
günde olduğu sırada İznik'te tasarladığına

Nasuh-es Silâhî-nin minyatüründe İznik (XVI. yy.)

ihtimal verilir. Taraftarlarından Börlükçe Mustafa 1420'de İzmir'de Karaburun'da isyan ettiğinde, Bedrettin de İznik'den kaçarak Kastamonu hükümdarı İsfendiyar Bey'e sığınmış ve buradan Rumeli'ye geçmiş ve hayatı Şerez çarşısında idam edilerek son bulmuştur. Birkaç yıl sonra İznik'de Osmanlı devri Türk tarihinin feci bir olayı gerçekleşmiştir. II. Murad, İstanbul'u almak için 1423'de kuşattığında, şehre tam son hücumun yapılacağı sırada, Padişahın küçük kardeşi Mustafa'nın isyan haberi üzerine kuşatma kaldırılmıştır. Küçük Mustafa denilen bu şehzade on iki, on üç yaşlarında bir çocuktur. İsyanın Karaman ve Germiyan beylerinin ve hatta Bizans'ın desteklemesiyle yapıldığı ve bu işe önyak olanların da çocuğun başta lalası ile yanındaki idareciler olduğu bellidir. Bursa'da başarı elde edemeyen isyancılar İznik'i ele geçirmişler, Mustafa Çelebi burada Çandarlı İbrahim Paşa'nın sarayına yerleşerek hükümet idaresine girmiştir. İstanbul kuşatmasını kaldıran II. Murad bunun üzerine İznik önüne gelmiştir. İsyanı körükleyen lala Şarabdar İlyas Bey, şehzadeye ihanetle onu eliyle teslim etmiş ve başına gelecekleri bilip feryad eden zavallı çocuk, İznik'in kapılarında birinin dışındaki incir ağacına asılarak idam edilmiştir.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE İZNİK:

Türk idaresinde İznik kısa sürede bir sanat, ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Orhan Gazi medresesine tanınmış ulema-dan Davud-u Kayserî (öl. 1350) atanmış, burada şehri imar etmek amacıyla hayır tesisleri ve camiler yapımına girilmişti. Bu devirde "..... ruhları manen uykuda olan adamları uyandıracak ve onlara doğru yolu ve vazifelerini gösterecek ahlâki bir eser yazan....." Hacı Hüseyin oğlu Ebu'l-Fadıl Musa da İznik'de yaşamıştır. Onbeşinci yüzyılın büyük tasavvufu ve şairlerinden Eşrefoğlu Abdullâh Rumî veya İznikî de buralıdır. Çağının tanınmış velîlerinden Bursa'da Emir Sultan, Ankara'da Hacı Bayram ve Hama'da Şeyh Hüseyin Hamevî'nin yanlarında yetişen Eşrefoğlu (veya Eşrefzade), ünü İznik'i aşan, çok sayılan bir mutasavvıf ve Kadiriyye'nin bir kolu olan Eşrefiyye tarikatının kurucusu olmuştur. Eşrefoğlu eserlerini İznik'de yazmıştır. Genellikle sade bir Türkçeyle yazılmış şiirleri bir Divan'da toplanmış, tasavvuf açısına uygun olarak İslâm duygu ve düşüncelerini derleyen bir de kitap meydana getirmiştir. Bunların dışında daha on kadar eseri vardır. Eşrefoğlu bir kitabını açık Türkçe olarak yazmış-

tır. Niçin bu yolu seçtiğini de şu cümle ile belirtir: "Bu kitabı sırf Türkî dilince cem eyledim ki ol kitabın faydası umuma şamil ola". Kendisini:

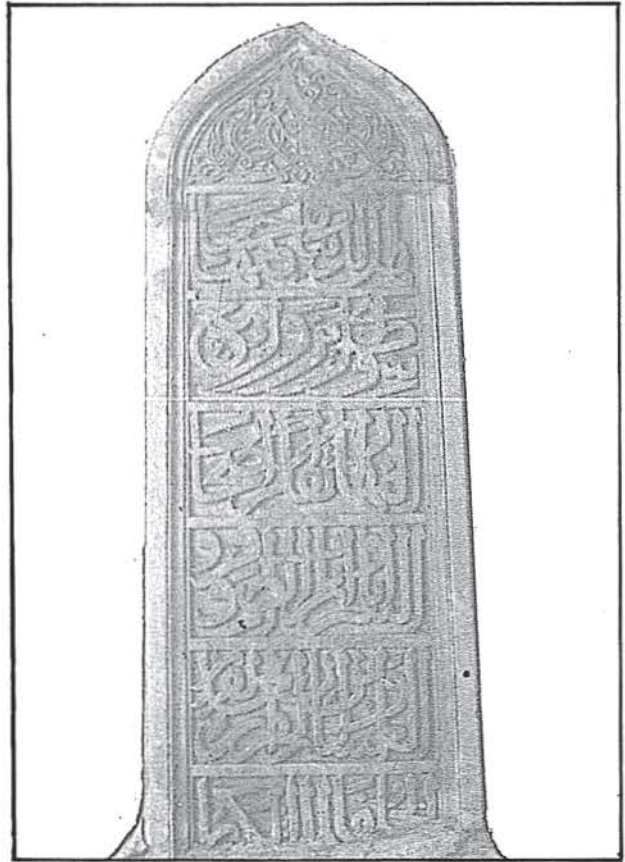
Gâh mutî', âsiyem, gâh âlim, gâh âmiyem,

Gâh Eşrefoğlu Rûmî'yem, bu dillerde söylenürem
mısraları ile tarif eden Eşrefoğlu, h. 874 (= 1469-1470)'e doğru ölünce, İznik'de bir türbeye gömülmüştür. Sonra burada cami-tekke ve ziyaret yeri kurulmuştur. İznik böylece büyük bir tarikatın merkezi durumuna girmiştir.

CANDARLILAR VE İZNİK:

Orhan Gazi'nin İznik kadılığına atadığı Sivrihisar'ın Cendere köyünden ve ilk Osmanlı döneminde güçlü bir teşkilât olan Ahîlik mensuplarından Kara Halil, Osmanlı tarihinin namı Candarlı'lar soyunun kurucusu olmuştur. Bu aile, Türk dönemindeki İznik tarihi ile sıkı sıkıya ilgili olduktan başka, buradaki tarihi eserler de onlarla bağlantılıdır. Genç Osmanlı Beyliği'nin askerî teşkilâtının düzenlenmesinde "Yaya" denilen kuvvet onun teklifiyle kurulmuştur. Sonra 1362'de Kazasker olduğunda, Yeniçeri teşkilâtının meydana getirilmesinde de tavsiyelerinden faydalanılmıştır. İlk Osmanlı malîyesi de yine onun tavsiyeleriyle bir düzene konulmuştur. Kara Halil 1364'e doğru vezir olmuş ve Hayreddin adını almıştır. Candarlı Hayreddin Paşa İznik kasabasına önem vermiş, burada görkemli bir eser olan Yeşil Cami'yi yaptırdıktan başka 1386'da Vardar Yenicesinde veya Serez'de öldüğünde bu güçlü ve başarılı teşkilâtçının naaşı İznik'e getirilerek buraya gömülmüştür. Candarlılar'ın İznik ile bağlantıları bu yüzden sona ermemiş, Hayreddin Paşa'nın yine vezir olan oğullarından İlyas Paşa burada bir zâviye ile hamam yaptırmış, onun oğlu Davut Bey de orada bir çeşme vakfetmiş ve 1492'de ölümünde İznik'de ceddinin yanına gömülmüştür. Hayreddin Paşa'nın küçük oğlu vezir İbrahim Paşa ise İznik'te bir imaret yaptırmış, 1429'da vefatında da İznik'teki türbesine gömülmüştür. İbrahim Paşa'nın İznik'de bir de sarayı olduğu, küçük şehzade Mustafa Çelebi'nin 1422'de burada oturmasından anlaşılmaktadır. İbrahim Paşa'nın oğlu ve II. Murad ile Fatih II. Mehmed yıllarının sadrazamı meşhur Candarlı Halil Paşa ise İznik'de mescid ile zâviye

yaptırmıştı. İstanbul'un fethinin hemen ardından, Bizans ile anlaşılmış suçlaması ile idam edilen Halil Paşa da İznik'de kendinden önce ölen oğulları Yusuf Bey (öl. 1430) ile Ahmed (öl. 1429)'in yanına, türbeye gömülmüştür. Aynı türbede üçüncü oğlu Süleyman Çelebi (öl. 1455'e doğru) de yatar. Candarlı İbrahim Paşa'nın küçük oğlu Halil Paşa'nın kardeşi ve Çelebi Sultan I. Mehmed'in kızı Hafsa Sultan'ın kocası Mahmud Çelebi'de İznik'de bir cami yaptırmıştır, mezarı da bu cami yanındadır. En küçük oğlu İbrahim Paşa da sadrazamlığa kadar yükselerek 1499'da Yunanistan'da İnebahtı'da ölmüş ve orada gömülmüştür. Onun da İznik'de bir mescidi ve, babasının türbesinde ona ait olması muhtemel bir mezar vardır. Naaşı belki gerçekten İznik'e getirilmiş, belki de bu mezar sadece sembolik olarak yapılmıştır.

Candarlı Halil Paşa Türbesi'nden mezartaşı

XVI. YÜZYILDA İZNİK:

Onaltıncı yüzyılda İznik, İstanbul'dan Anadolu'ya uzanan sefer ve kervan yolunun üzerinde önemli bir durak ve konaklama yeridir. Aynı zamanda birçok ulema ve şairin yetiştiği bir kültür merkezidir.

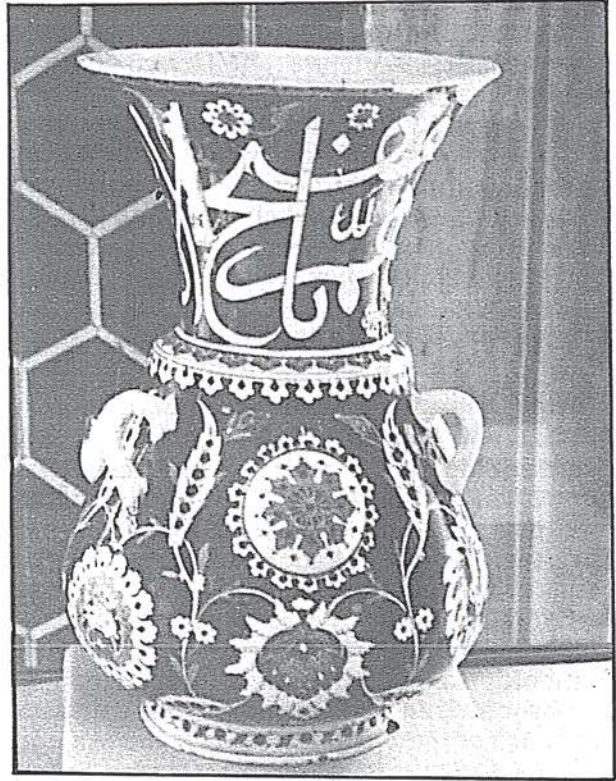

XIV. ve XV. yüzyıllarda Candarlılar dışın-
da Osmanlı Beyleri tarafından yaptırılan
önemli binaların (Nilüfer Hatun zâviye-
imareti, Yakup Çelebi zâviyesi, Büyük ha-
mam) süslediği İznik'de Kanunî Süleyman
(1520-1566) yıllarında bir kervansaray in-
şa edilmiş, Ayasofya kilisesinden çevrilen
ve bir yangın sonrası harap olan Orhan
Gazi Camii, yeniden yapılcasına Mimar
Sinan'a onartılmıştır. Bu küçük şehrin o
dönemdeki görünüşünü, (h. 944 = 1537-
1538) yıllarında yazılarak minyatürlerle
süslenen, Nasuh es-Silâhî'nin İrakeyn sefe-
ri hakkındaki kitabında görülen resimler-
den birinde bulmak mümkündür. Bu son
derece şematik minyatürde, İznik, kare bir
biçimde etrafını çeviren surları ve içeride
bulunan başlıca yapıları ile gösterilmiştir.
Bir elçilik heyeti ile, Amasya'da olan Ka-
nuni'ye ulaşmak için 1555 yılı baharında
Anadolu'ya giren Hans Dernschwam, 14
Mart günü geldiği İznik'e karadan, Beş-
taş'ın önünden geçerek varmıştır. Böylece
o sıralarda şehrin, ana kervan yolu güzergâ-
hı üzerinde olduğu öğrenilmektedir. Ka-
sabanın içinde dar sokaklar ve kerpiç ev-
lerin arasında bahçeler vardır. Heyet bir
kervansarayda konaklar. O sıralarda bura-
da pek çok Macar, Alman, Hırvat ve baş-
ka yabancılar yaşamaktadır. Dönüşte 18
Haziran'da tekrar uğradığı İznik'de
Dernschwam, Hristiyanların kullandıkları
bir kilise (Koimesis kilisesi) ile 1536'da
idam edilen Sadrâzam İbrahim Paşa (Mak-
bul-Maktul)'nın yapısı bitirilmeden kalmış
bir kervansarayından da bahseder. Aynı
heyetin başkanı olan elçi Ogier Ghiselin
de Busbecq ise, çarşı meydanının ortasın-
dan şehrin dört kapısının görülebildiğini
söyler ve İstanbul'daki yapılar için bura-
daki eskitaşların sökölüp götürüldüğü di-
şında önemli bir şeyden bahsetmez. Bu
Batılı gezginlerin Türk şehri İznik ve bu-
radaki çini sanayii karşısında ilgisiz kal-
malarına karşılık, müslüman gezginler bu
konuda daha anlayışlıdır.

İZNİK ÇİNİCİLİĞİ:

Nitekim h. 936 (= 1529) yılında
Şam'dan karayoluyla İstanbul'a gelen Bed-
rüttin el-Gazzî, İznik'i "... büyük ve güzel,
havası ılımlı, bolluk ve ucuzluk içinde her
çeşit yiyecek ve içecek..." bulunan bir şe-
hir olarak görmüştür. "Binaları kale gibi
sağlam, evleri meskûn, avluları açık, ferah,
yolları ve sokakları geniştir... Her hususta
diğer Türk şehirlerinden üstündür." Müs-

lûman olduğu için kolaylıkla İznik evleri-
nin içlerini de gören Arap gezgini, "hay-
ran olmamak kabil değil" der. Bu arada
Gazzî İznik'deki çini sanatına da değinir:
"Burası ... çinileriyle meşhurdur. Burada
yapılan ve kendi adını taşıyan çinileri, Çin
çinilerine nazaran daha çok güzeldir".
Mehmed İbn Ömerü'l-Âşık ise, 1596-
1597'de yazdığı eserinde, İznik'in zengin
çarşıları, güzel camileri ve hamamları ol-
duğunu belirttikten sonra, "Buranın beyaz
kilden işlenen kap kakakları, kâseleri ve

Çinili Köşkten İznik Çinileri

bilhassa fincanları son derece güzeldir" dedikten sonra, şunları da ekler: "Çin ve Fağfurda işlenenlere benzer, fakat Dımışk-ı Şam'da yine beyaz kilden yapılanlarla hiçbir benzerliği yoktur. Burada yapılanların sırcası güzel ve yapılışı incedir". Osmanlı döneminde İznik'e bir süre parlak bir çağ yaşatan çinicilik sanatının, meydana getirdiği üstün kalitede eserlerle ün kazandığı bilinir. Çok kaliteli kapkacak İznik'te Bizans çağında da yapıliyordu. Bu sanayi 1495 tarihli bir *Hazine Defteri*'ndeki kayıttan anlaşıldığına göre Türk devrinde de sürdürülmüş ve gittikçe daha da güçlenmiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda yapılan başlıca yapıları süsleyen, desen, renk ve teknik bakımından eşsiz güzellikteki duvar çinileri hep İznik çini fırınlarından çıktığı gibi, birçoğu Avrupa ve Amerika müze ve koleksiyonlarının en değerli eşyası arasında yer alan göz kamaştırıcı güzellikteki tabak, kâse, fincan, kandil ve maşrapalar da yine İznik fırınlarında yapılmıştır. Bu yüzden de İznik, "Çin-i Mâcîn-i Rum" (yani, Anadolu'nun Çin-i Mâcîn'i) olarak adlandırılmıştır.

L. von Rauter adında bir Alman gezgini 1568'de İznik surları ve kulelerini harap ve yarı yıkık durumda görmüştür. İçeride pek az halk yaşamaktadır ve bunlar Türk'tür; otuz ev kadar da Rum vardır. Burada ileri bir çini sanayii görülür. Söylentiye göre gölün içinde dipte yapı kalıntıları görülebilir. XVI. yüzyıl sonlarında Reinhold Lubenau İznik'in boşalmış bir kasaba olduğunu ve buradaki nüfusun üçyüzü aşmadığını yazar. Ancak bu sayıya inanmak zordur. Çünkü 1520 yılı *Tahrir Defteri*'nde İznik'te 379 hane müslüman ve 23 hane hristiyan vardır. 1624 yılı Defterinde 351 hane İslâm ve 50 hane hristiyan kayıtlıdır. 1663'de anonim bir İngiliz gezgini ise burada bin kadar Türk, otuz Ermeni ve beş Rum ailesinin yaşadığını yazmıştır.

TÜRK KÜLTÜR MERKEZİ OLARAK İZNİK:

XIV-XVI. yüzyıllarda İznik Türk kültür hayatında önemli bir yere sahiptir. Medreselerinde o çağların en ünlü uleması ders vermektedir. Şemseddin Musa, Hoca-zâde gibi müderrisler bunların başlıcalarıdır. Hatta bu yüzden İznik'e "Ulema yuvası" denilmiştir. Ayrıca bir çok şairin de bura ile ilgisi olduğu *Şuara tezkire*'lerindeki biyografyalarından öğrenilmektedir.

XVII. YÜZYILDA İZNİK:

İznik, hiç değilse XVI. yüzyıl sonlarından başlayarak boşalmağa ve eski zenginliğini kaybetmeye başlamıştır. Ancak bunun gerçek sebepleri tam olarak aydınlanmamıştır. 1609'da İznik'den geçen Polonya'da Zomosc'lu Simyon, şehrin büyük bir kısmını harap halde görmüştür. Hava-sının fena ve halkının sağlıksız olduğunu özellikle vurgular. O sırada burada onbeş hane Ermeni yaşamaktadır. İznik, göl kıyısındaki bataklıkta üreyen sıtma mikro-bundan büyük ölçüde zarar görmüş olmalıdır. Artık çini sanayii bu sıralarda gerilemeğe başlamış, kervan yolu da İznik'den uzaklaşmıştır. Hac yolunun başlıca konaklama yerlerine dair, MANAZİLÜ'L-TARİK başlıklı elyazma bir eserden de, XVII. yüzyılın ortalarında kasabanın artık eskisi kadar parlak olmadığı ve ikliminin de sağlığa zarar verdiği öğrenilmektedir.

Sultan IV. Murad (1623-1640) döneminde, 1634 Ocak ayında İznik yeniden trajik bir olay yaşamıştır. Bursa'ya gitmek üzere İzmit'ten yola çıkan Padişah, yolun çamurlu ve taşlı olduğunu görünce, bir başka söylentiye göre ise, hakkında şikayetler olduğundan, İznik kadısının derhal idamını emretmiş ve kadı, kasabanın kapılarından birinin dışında, görevinin simgesi olan kavuğu ve cübbesi üstünde olarak asılmıştır. Etrafına toplanan halka: "Allah huzurunda günahsız yere gittiğime şahid olunuz" diye haykıran kadının ölüsü üç gün asılı durduktan sonra, ancak dördüncü gün gömülebilmıştır. Ulema sınıfından bir kişinin idamı görülmemiş bir olay olduğundan, bu kararı eleştirmek cesaretini gösteren Şeyhülislâm Ahîzade Hüseyin Efendi de hayatını kaybetmiştir. H. 1058 (= 1648) yılında Şam'a giderken İznik'e uğrayan Evliya Çelebi, burada artık kale muhafızları olmadığını, sadece Celâlîler'e karşı korunmak için kapıların kapatıldığını bildirir. Hendek ise artık kuru ve içi toprak doludur. Sur içinde yerleşme güney tarafta yoğunur. Buna karşılık doğu tarafı boş, bağlık ve bahçeliktir. Burada pek çok ev kalıntıları vardır. Evliya Çelebi, buradaki başlıca cami, mescid, medrese, sıbyan mektebi, tekke, imaret, hamam ve çeşmeleri saydıktan sonra büyük bir çarşısı olduğuna ve çini fırınları bulunduğu işaret eder. Onun ifadesine göre Sultan I. Ahmed (1603-1617) yıllarında üçyüz imâ-lathane varken bu sayı o sıralarda dokuza düşmüştür. Halbuki burada "... insanı hay-

rette bırakan, bukalemun (çok renkli) nakışlı öyle çiniler işlenir ki, tarifinden dil âcizdir...." Evliya Çelebi'nin verdiği 300 sayısının abartılmış bir sayı olduğu bellidir. Fakat 30-40 yıl içinde İznik çini imalatının birdenbire niçin gerilediği de anlaşılamaz. Bu sanayi XVII. yüzyılın sonlarında iyice sönmeğe yüz tutmuş ve 1716'da da son fırınlar kapanarak ustalardan kalanlar İstanbul'daki Tekfur Sarayı'nda kurulan atölyeye getirilmiştir. İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin 1669-1677 yıllarında papazı olan Dr. John Covell'in İznik'te o yıllarda sadece küçük bir yörede evler olduğunu, bunların da arasında tek bir düzgün binaya rastlanmadığını yazar. Olanların hepsi de son derece kötü, ufak, alçak ve bakımsız binalardır. Covell'in zıvev dediği bir zâviyede, her cuma günü çorba ve pilav dağıtılmaktadır. Bu herhalde Nilüfer Hatun imaret-zâviyesidir. Surlar, kapıları ve kuleleri ile bunlarda rastlanan kitabeler hakkında etraflı notlar yazan İngiliz papazı, buradaki Yeşil Caminin dışında başka cami, mescid, türbe ve iki hamamın varlığına işaret etmektedir.

XVIII. YÜZYILDA İZNİK:

İznik XVIII. yüzyılda artık iyice ihmal edilmiş ve âdeta unutulmuş bir kasabadır. Yabancı gezginler burayı perişan bir köy halinde bulduklarını yazarlar. Anadolu'yu birçok defa dolaşan Paul Lucas, 1705'de İstanbul'dan yola çıkarak İznik üzerinden İznik'e gelmiştir. 1735'de Richard Pococke, İznik'te bugün hiçbir izi kalmayan Göl (veya Yalı) kapısını görmüş ve bunun iki yanında biri yuvarlak diğeri sekizgen iki kule bulunduğuna işaret etmiştir. O sırada burada Rumların bir kilisesi (Koimesis) ve buna bitişik Ermeniler'in bir şapeli vardır. İngiliz gezgini İznik'te ancak üçyüz kadar ev bulunduğunu ve çoğunluğu Rum olmak üzere yirmi kadar hristiyan ailenin yaşadığını tahmin eder. Kasabanın ticareti, ipekçiliğe dayanır. İklim ise son derece kötüdür. Bunun sebebi de derelerin akıntıdan yoksun olması ve suların bahçelerde birikip kalmasıdır. XVIII. yüzyılda büyük bir salgın hastalığın (veba, kolera ?) İznik halkını yok ettiği de ileri sürülmekte, hatta Lefke kapısı dışındaki bir çeşmenin bu salgın ile bağlantılı olduğu söylentisi bilinmektedir.

XIX. YÜZYILDA İZNİK:

1800 yılının 22 Ocak günü İznik'te konaklayan İngiliz William Martin Leake burada kayda değer önemli bir şey görmüştür. Surları, İstanbul surlarına benzer olarak tarif etmiş, bu duvarlarda daha eski dönemlere ait pek çok işlenmiş mimari parçanın yapı malzemesi olarak kullanıldığı dikkatini çekmiştir. Bu çeşit kalıntıların bilhassa göl tarafında görüldüğüne de işaret eder. Tarlalar ve bahçeler içindeki pek çok cami, hamam ve ev harabesi bir vakitler İznik'in önemli bir yerleşme merkezi olduğunu gösterir. Tanınmış Osmanlı tarihi yazarı Josef von Hammer-Purgstall, İstanbul'da Avusturya elçiliğinde görevli olduğu sırada 1804 yılında İznik'e uğradığında, burası 200 evlik perişan bir köydür. Kullanılır durumda sadece iki cami ile bir kilise vardır. Evvelce Ayasofya kilisesi olan Orhan Gazi camii harap ve yarı yıkık durumdadır. Ona göre sarmaşıkların sardığı surlar melânkolik bir güzelliğe sahiptir. Hammer ayrıca, surlardaki İlkçağa ait kitabeleri Türkler'in bozmamalarını över. J.M. Kinneir ise 1813'de Rumların kilisesinden, bazı dehlizleri insan kemikleri ile dolu tiyatro kalıntısından, şehir kapılarında bahsederek, burada daha pek çok eski anıt olduğunu ve "... liberal bir idare gerçekleşse, kasabanın yerinin güzellik ve avantajları onu parlak bir şehir ve hoş bir yerleşim merkezi durumuna...." sokacağını belirtir. Ünlü Alman komutanı H. von Moltke, 1836'de gördüğü İznik'den fazla bahsetmez. Bir vakitler parlak bir şehirken, perişan bir köy durumuna gelmesini sadece hazin bulur. Ch. Fellows da 1838'de uğradığı İznik'in sadece arkeolojik kalıntıları ile ilgilenmiştir. İznik köyünün, surların içinde küçük bir sahayı kapladığına ve gölde eski limanın izlerinin görüldüğüne işaret etmektedir. İznik şehrinin ilk plânı, Fransız mimar Charles Texier tarafından çıkarılmıştır. Anadolu hakkındaki 1839'da basılan büyük eserinde yayınlanan plânda bir çok hatalar vardır. Burada dikkati çeken iki özelliğinden biri, bu tarihlerde artık kasabanın çok ufalmış olması, ikincisi ise Gölkapısı iç tarafında etrafı duvar çevrili geniş bir bahçe içinde Köşk adı ile gösterilen bir âyan veya mütesellim konağının varlığıdır. Texier İznik'te bazı desenler de çizmiş, bunların bir kaçı büyük albümünde, kapıları gösteren üç tanesi ise 1862'de yayınlanan küçük kitabında basılmıştır. Bu sonuncu ki-

tabında Texier, İznik'e hayli sahife ayırmış, bunlarda bu eski şehrin tarihini ve özellikle surlarını anlatmıştır. O yıllarda Ayasofya bir yüzyıldan fazla bir süredir bir harabe halindedir ve çevresi de yıkıntılarla kaplıdır. Lefke kapısından girildiğinde çevre boş ve bahçeliktir. Evler kerpiçten ve yoksuldu. Tek canlı yer, çarşının bulunduğu ana caddedir. Kilisenin çevresi Rum mahallesidir. Texier Hristiyanların sayısını çok abartarak 1200-1500 kadar (!) tahmin eder. Halk bahçecilik ve ipekçilik ile yaşar. Fakat yazın hava sağlığa çok zararlıdır. Texier, Arab (!) yapı sanatının en zarif eserlerinden saydığı Yeşil Cami'i bütün özellikleriyle tarif eder. Burada kullanılan Arab kelimesi İslâm sanatı yerine geçmektedir.

Geçen yüzyılın ilk yarısında İznik'e iki Fransız gezgini daha gelmiştir. Bunlardan biri, 1826'da gördüğü yerlerdeki anıtların resimlerini çizerek büyük boyda kalın bir albüm halinde 1838'de yayınlayan Comte de Laborde'dur. De Laborde İznik'in Berberkaya'dan bütününü gösteren güzel bir genel resmini meydana getirmiştir. İkincisi ise ressam Jules Laurens ile beraber 1847'de İznik'den geçen Xavier Hommaire de Hell'dir. De Hell'in kitabında İznik üzerine kısa birkaç not vardır. Laurens'in burada yaptığı resimler ise ne yazık ki 1853'de basılan büyük boy albümde yayınlanmamıştır. Bu yıllarda Ayasofya yarı yıkık ve içinde incir ağacı yetişmiş durumda, şehrin içi ise haraptır. Sıtma yılın dörtte üçünde burada hâkimdir. Bu yüzden halk dağlara kaçmaktadır. Antik tiyatro kalıntısının içi ise insan kemikleriyle doludur. Tanınmış bir Doğu bilimci (Orientalist) olmasına rağmen Osmanlı devletine ve insanlarına pek sempati beslemeyen A.D. Mordtmann da 1852'de "bütün İmparatorluk'un İznik derecesinde bir çöküntü durumu gösteren başka bir şehri" bulunmadığını yazar. O sırada burada bir kısmı Hristiyan 400 kadar aile yaşamaktadır. Surların içinde bahçeler, tarlalar vardır, evlerin çoğu terkedilmiştir ve burası böylece perişan bir köy halindedir. Kiliseden çevrilmiş bir cami olduğunu sandığı Nilüfer İmareti harap ve hayvan barınağı halindedir. Zaten çevrede ev de yoktur. Ayasofya yıkık ve içini yeşillikler kaplamış haldedir. Bu kasabada bir vakitler parlak bir çini endüstrisi olduğunu bilen yoktu. Mordtmann'ın tanışmış olduğu nahie müdürü, kasabanın düşüşünü iki sebebe bağlar. Bunların birincisi iklimin

sağlığa aykırı olması, ikincisi ise derebeylerin verdikleri zararlarıdır. Fakat Alman gezgini bu ikinci sebebe inanmaz. Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı yerlerin İznik'de olduğu gibi boşalmasının iktisadi gerçek sebeplerinin ciddi olarak araştırılmasını ister. A.Joanne ile E.İsambert'in 1861'de yayınlanan seyyah rehberi İznik hakkında yanlışlarla doludur. Nitekim Yeşil Cami'de Mısır sanatının izlerini görür, Ayasofya olarak Koimesis kilisesini tarif eder. Müttesellim konağını hâlâ duruyor olarak gösterirse de bu bilginin doğru olup olmadığı anlaşılamaz. Bu tarihlerdeki vilâyet salnâmeleri (İl yıllıkları)'nden İznik kasabasının kesin nüfusunu öğrenmek mümkün olmamaktadır. Çünkü bunlarda bütün ilçe nüfusu toplam olarak verilmiştir. Fakat bu sıralarda İznik'in pek kalabalık olmadığı bellidir. Hüdâvendigâr (= Bursa) Vilâyeti Salnâmelerinin h. 1301 (= 1884) yılına ait olan cildinde, İznik nahiyesinin köyleri ile birlikte yalnız erkek nüfusu 4204 Müslüman ve 354 Hristiyan olarak gösterilmiştir ki pek yüksek bir sayı olduğu söylenemez.

Düyun-u Umumiye için Anadolu'nun idari coğrafyasını yazan V.Cuinet 1894'te İznik nahiyesinin kırk köyü ile nüfusunu 25.570 (17.995'i İslâm) olarak gösterir. Merkez kasabada ise 868 müslüman 360 Rum olmak üzere 1228 nüfus yaşamaktadır. O sırada burada cami, medrese vs. dışında bir ortaokul, 8 ilkokul, 5 han, 4 fırın, 75 dükkân ve 238 ev vardır. Çevrede iyi şaraplık üzüm veren bağlar vardır, ayrıca pamuk ile hint keneviri ekilmekte, dut, zeytin ağaçları bulunmaktadır. İznik'te Batılı gezginlerin duyguları değişik biçimlerde açıklanmaktadır. 1890'da yaptığı Anadolu gezisi sırasında İznik'e uğrayan topoğraf E.Naumann burayı romantik cümlelerle tarif ederken, bütün memlekette ".... antik kalıntıların yerin güzelliğini arttırmada bu derecede katkıda bulundukları başka bir şehir bulunmadığını...", belirtir. L.E.Browski ise aynı yıllarda, gerçek İlkçağın Nikea'sının "kaybolduğunu, onun tamamen yeryüzünden silindiğini" yazar. İznik denilen bir köy, surların içinde bir köşeye büzülmüş, geri kalan yerleri harabe, bağlar, ceviz ve kestane ağaçları ile çınar ve birkaç çam kaplamıştır. Şurada burada minareler yükselir. İznik içsiz bir cevize veya sadece kabuğu kalmış bir yumurtaya benzemektedir. Geçen yüzyılın sonlarında İznik kasabasının görünüşü en iyi biçimde Alman generali C. von der Goltz (Golç Paşa) tarafından anlatılır.

1891'de uğradığı İznik'in büyük boyda bir panorama fotoğrafı ile süslenen kitabında v.d. Goltz burada otuz yıldır kendisini doktor olarak tanıtan fakat bu meslekle ilgisi olmayan Fabiani adında bir İtalyan'ın han işlettiğini bildirir. Harap, bakımsız bir köy durumundaki İznik'in nüfusunu iki bin kadar tahmin eder. Burada ayrıca Anastas Kademoğlu (veya Kademlioğlu) ve Alaf-ranga (Alla Franca) lâkablı Yani'nin han-ları vardır. Goltz Paşa, çinileri bakımın-dan Eşrefzade Camii'ni Yeşil Cami'den daha güzel bulur. Yenişehir kapısı dışın-daki Orhan Gazi İmaret-i ise harap halde-dir. Goltz'a göre ilk Türk yerleşmesi bur-da gerçekleşmiştir, tiyatro yıkıntıları için-deki kemikler ise vahşi hayvanların ke-mikleridir. Mahmud Çelebi Camii yanında bir aşhane-imaret, hâlâ yoksullara yemek vermektedir. Goltz Paşa Koimesis kilisesi-ni etrafı surette tarif ettikten sonra, ha-rap Ayasofya'dan da bahseder. Göl kapısı ortadan kalkmış, burada kasabaya hava akımı sağlayan geniş bir gedik açılmıştır. Ayrıca gölde eski limanın izleri görülmek-tedir. Goltz Paşa bir ara *Sultanikon* adını alan sarayın Göl ile İstanbul kapısı arasın-daki tümseğin olduğu yerde bulunduğunu ileri sürer.

XX. YÜZYIL BAŞINDA İZNİK:

Gazeteci R.Delbeuf'un 1905'te gör-düğü İznik, daha iyi duruma kavuşmuş de-ğildir. Dış görünüş insanı hayran bıraka-cak derecede güzeldir ve ".... geçmişin ha-tıralarının hüznü verici büyüklüğünü bur-a-sı kadar duyurabilen yeryüzünde başka bir yer bulunabileceğini sanmıyorum...." diyen Delbeuf, "doktor" Fabiani'nin oğlunun ha-nında gecelediklerini de sözlerine ekler. Giacomo Fabiani'nin eşi Rum olmakla be-raber Grekçe bilmemekte yalnız Türkçe konuşmaktadır. Böylece İznik hristiyanla-rının hepsi değilse bile bir kısmının "Ka-ramanlı" denilen, ana dilleri Türkçe ve büyük ihtimalle milliyetleri de Türk olan Hristiyanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yıllarca Türkler arasında yaşayan bu ga-zeteciye göre, Yeşil Cami Selçuklu sanatı-nın izlerine sahiptir ve bu bakımdan bu sanatın en batıdaki temsilcisi sayılabilir.

Delbeuf'un geldiği yıl içinde Alman L.Schneller de Hristiyanlık hatıralarını aramak üzere İznik'e gelmiş ve adının İtalyan olmasına rağmen tek kelime İtal-yanca bilmeyen Fabiani'nin hanına inmiş

ve burada bir kaç gece önce Saksonya Prensi (Prinz von Sachsen)'in kaldığı oda-da, onun yattığı yer yatağında gecelemiş-tir. Hanın avlusu gerçekten bir müze gibi-dir. Burada eski sütunlar, başlıklar, işlen-miş mermer mimari parçaları, heykeller, kitabeler "....bütün Anadolu'da başka hiç-bir özel kişinin sahip olamayacağı derece-de bir zenginlikte toplanmıştır...." Schnel-ler'e göre şehrin içi de bir müze gi-bidir. Her duvarda işlenmiş eski parçalara raslanır. Yüz kadar evli, 600 Müslüman ve 100 Hristiyan halktan oluşan kasabada Schneller büyük bir özenle içinde 325'de Birinci *concile*'in toplandığı İmparatorluk sarayının yerini araştırır. Ancak bu belli değildir. Yalnız yerli halk, bir söylenti olarak göl kıyısındaki bir tümseği göster-mektedir. Gerçekten o sıralarda burada kalın temel kalıntıları vardır. Bunlar göle kadar uzanmaktadır. Bir merdiven büyük bir salona geçişi sağlamaktadır. Ne yazık ki Schneller bu kalıntı hakkında daha ay-rıntılı bilgi vermeyip, *concile*'in cereyan tarzı üzerinde uzun uzadıya durmaktadır. Harap Ayasofya'nın doğu kısmındaki kub-beli höcrelerde o sırada bir kaç pejmürde derviş barınmaktadır. Bu Alman, Yeşil ca-miin eski bir kilise (!) olduğunu sanmıştır. Koimesis kilisesinin 332'de yapıldığını (!) yazdıktan başka burada Birinci *concile*'i tasvir eden primitif stilde bir yağlıboya tablo bulunduğuna da işaret eder. Schnel-ler'in, Koimesis kilisesinin uzun süre ka-palı durduktan sonra ancak 1839'da Hris-tiyanların ibadetine açıldığı yolundaki id-diasının ise gerçeğe dayanmadığını sanıyo-ruz. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, kilisenin 1807'de önemli ölçüde onarıldı-ğını bildiren kitabeler burası yıkılmadan görülmüştü.

Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce yayınlanan seyyah rehberleri buranın tarih ve surlarından etrafı surette bahsetmekle beraber, nüfusu 600 (Meyer, 1908); 500 (Baedeker, 1914) kadar ve bunun sadece yüz kadarının hristiyan olduğunu yazarlar. Tek barınak ise Fabiani'nin hanıdır. Bazı Avrupa'lı gezginlerin yazdıklarından anla-şıldığına göre diğer hanın sahibi Anastasio Kademlioğlu'ndan müşteriler çok şikâyet-çidirler. L. de Launay 1914'de yayınlanan kitabında İznik'i bir "ölü şehir" olarak ro-mantik bir dille tarif eder. Bu arada Ya-kub Çelebi imaretini de eski bir Bizans kilisesi olarak tanıtır. Aynı yıllarda 1910-1911'e doğru mimarlık tarihi uzmanı

C.Gurlitt, İznik'deki Türk mimari eserlerini ilk defa olarak incelemiş ve bunların güzel resimleri ile birlikte plânlarını çizmiştir. İçinde pek çok yanlışlar olmakla beraber, İlk Osmanlı dönemi Türk sanatının önemli bir merkezinin anıtlarını tanıtan bu çalışma, o yıllarda büyük hizmet görmüştür.

KURTULUŞ SAVAŞI SIRASINDA İZNİK:

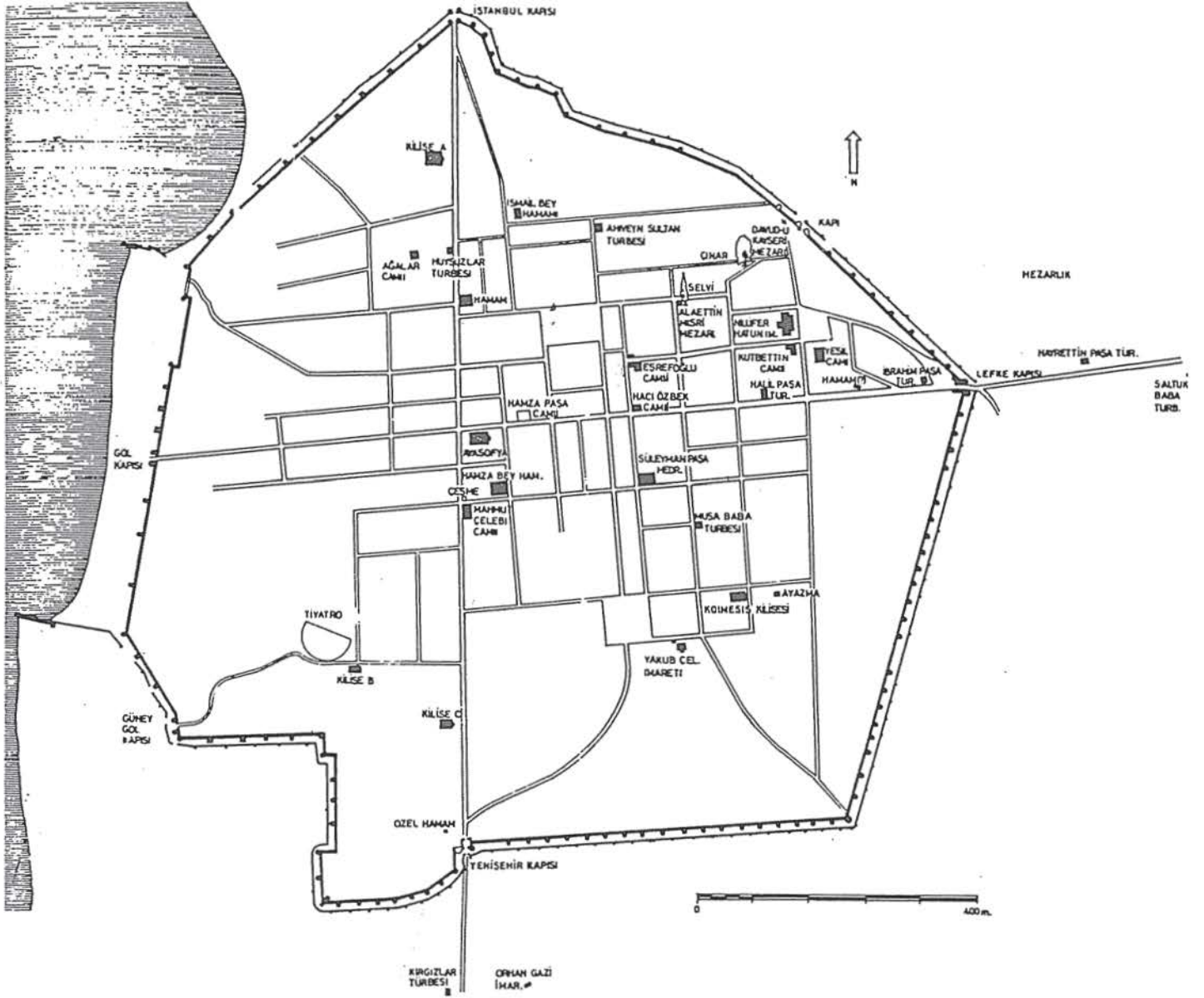
İznik, tarihinin en felâketli günlerini Kurtuluş Savaşı sırasında yaşamıştır. Bursa ile Sakarya vadisi arasında önemli stratejik bir durumu olan İznik yalnız 1920 yılında dört defa el değiştirmiştir. 21 Eylül 1920'de Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, 29 Eylül'de Türkler kasabayı geri almış, 11 Kasım'da İznik tekrar Yunanlıların eline geçmiş, 15 Kasım'da Türkler yeniden kasabaya girmişlerdir. Her defasında da yangınlar çıkmış, karşılıklı idamlar, cinayetler olmuş, bu arada Rumların kilisesi, Koimesis dinamitle havaya uçurulduğu gibi, Türkler'in kutsal bir ziyaret yeri olan Eşrefzade Camii ve türbesi yerle bir edilircesine yakılıp, yıkılmış, sanat şaheseri olan Yeşil Cami'nin mermerleri parçalanmıştır. Savaş sırasında İznik'de Koimesis kilisesinde olan tahribat Batı'nın çok büyük ölçüde dikkatini çekmiş, bu harap kasabaya kadar gidenlerin yolladıkları haber ve raporlar Batı'daki ilim dergilerinde yayınlamıştır. Bu arada Türkiye'de Fransız konsolosluğunu bulunduran ve büyük bir eski eserler koleksiyoncusu olarak pek çok şeyi Türkiye'den toplayarak bunları Fransız müzelerine satan J.Pozzi de İznik'in genel durumu hakkında büyükçe bir makale yayınladığı gibi, 1925'e doğru iki Rus sanat tarihçisi, A.Alpatoff ile N.Brounoff, İznik'e gelerek burada incelemeler yapmışlar ve bazı makaleler yayınlamışlardır. Fakat bu arada İznik'in yok edilmiş veya tahribe uğramış Türk eserleri ile uğraşan olmamıştır. Savaş sona erdiğinde İznik tamamen boşalmış, harap bir kasaba durumunda idi. Hristiyan halk kasabadan tamamen göç etmiş, Türkler de ortadan kaybolmuştu. Bir süre sonra Rumeli göçmenleri yerleşmeğe başlamış, ana cadde üzerinde bir iki dükkân açılmış, XIX. yüzyıl Türk hanları tipinde aslında büyük ihtimal ile Fabiani'nin veya

Kademlioğlu'nunki olan ahşap bir han 1960'a kadar kasabanın tek oteli olagelmıştır. Fakat çok uzun yıllar süresince İznik gelişmeden öylece kalmıştır. 1930'lu yıllarda İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü mensupları burada incelemeler yapmışlar, Roma-Bizans dönemi kalıntıları (1943), surları (1938) ve Türk dönemi mimari anıtları (1941) üzerine A.M.Schneider, W.Karnapp ve Bayan Katharina Otto-Dorn tarafından üç ayrı eser yayınlanmıştır. A.Saim Ülgen de 1938'de etraflı bir makalede buradaki Türk eserlerini tanıtmıştır.

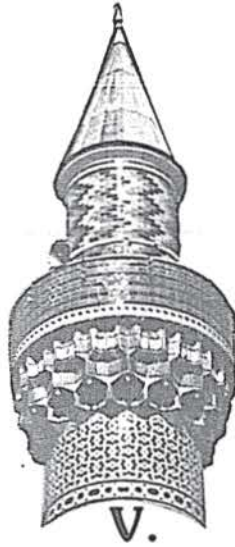
İlk defa 1947'de gördüğümüz İznik, yoksul, perişan bir köydü. Kasabanın hızlı gelişmesi 1960'lı yılların sonlarında başlamış ve bu gelişme bazan tarihi eserler ile özelliklere çok zarar verici bir hal almıştır. Bu arada Türk yapıları üzerine tamamlayıcı yayınlar yapıldığı gibi, Prof.Dr. O.Aslanapa başkanlığında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yapılan kazı ve araştırmalarda buradaki çini fırınlarının birçoğunun kalıntıları ile birlikte, değerli çini kap-kacağın parçaları ve sakat oldukları için atılmış örnekleri meydana çıkarılmıştır.

İznik'in genel görünüşü

İznik şehri planı

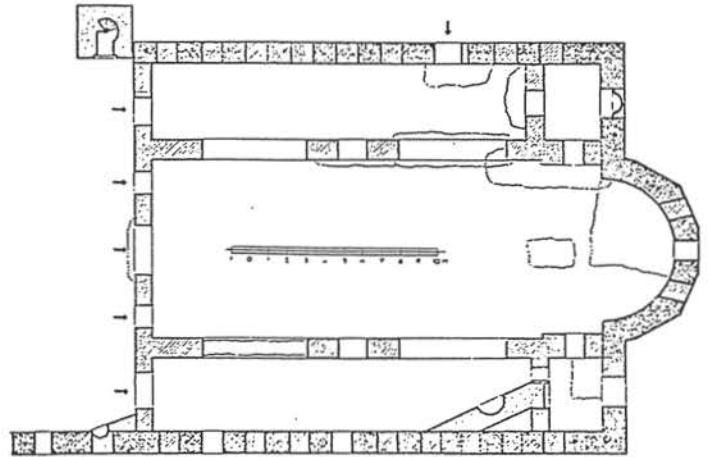
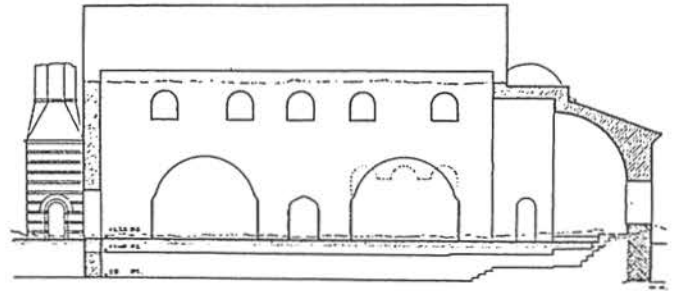
TÜRK DÖNEMİ YAPILARI:

İznik Erken Osmanlı dönemi Türk yapı sanatının en önemli merkezidir. Bu bakımdan buradaki anıtlar sanat tarihinde özel bir yere sahiptirler. Türk Kurtuluş Savaşı sırasında 1920-1923 yıllarında bunlardan bazıları büyük ölçüde zarar

görmüş, bazıları ise savaştan sonraki yıllarda ilgisizlik ve sanat zevkinden yoksun ellerde bakımsız kalarak tahribe uğramış, hatta yıktırılmıştır. Son yıllarda İznik'de görülen gelişme de buradaki tarihî eserlerin zararına bazı durumlar yaratmaktadır.

CAMİLER:

İznik'in Orhan Gazi tarafından fethinin hemen arkasından camiye çevrilen *Ayasofya* kilisesi, XVI. yüzyılda bir yangın geçirdikten sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle Mimar Sinan tarafından yeniden yapıldığında, önüne güzel bir minare eklenmişti. Ahşap çatıyı taşıyan iki iç duvarı, geniş açıklıklı kemerler atılmak suretiyle değişik bir görünüm almıştı. Geçen yüzyılın başlarında *Ayasofya* harap bir halde görüldüğüne göre, en azından ikiyüz yıldan beri terkedilmiş durumda idi ve içi toprak dolarak ağaçlar çıkmıştı. Duvarların kalem işi nakışlarla süslendiği, mihrabın etrafının çinilerle kaplandığı anlaşılmaktadır. Bugün tamamen yok olan bu süslemeden sadece bazı izler kalmıştır. Evvelce *Ayasofya* camisinin yanında bir de medrese bulunduğu bilinmekte ise de bunun da bugün hiçbir izi yoktur.

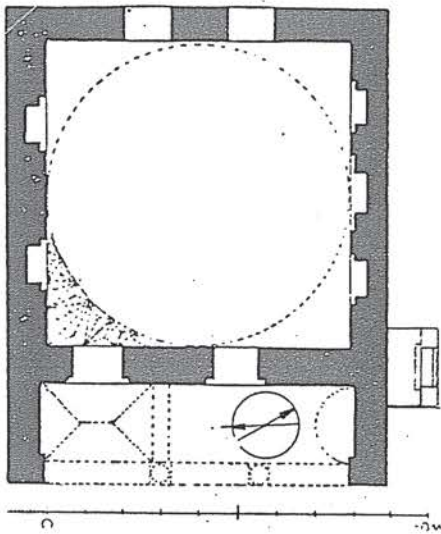

Ayasofya kilisesinin Camii'ye çevrildikten sonraki plan ve kesiti

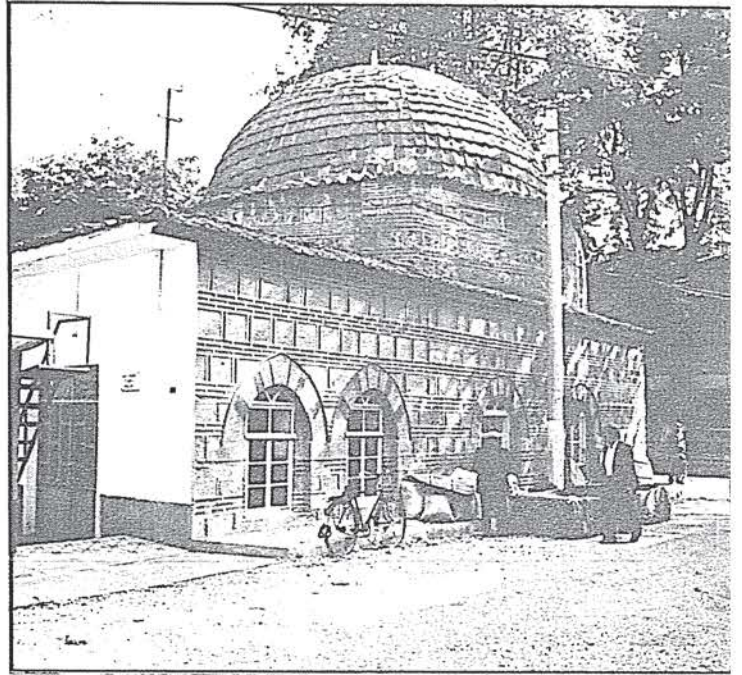
İzmit Müzesi'ndeki Hacı Hamza Camii'ne ait kitabe.

İzmit'de yapılan ilk camilerden *Hacı Hamza bin Arduşah camii* kitabesine göre h. 746 (= 1345-1346)'da yaptırılmış olup, kubbeli küçük bir yapıydı. Hemen yanında olan kurucusu Hamza Bey'in türbesinin h. 750 (= 1349-1350) tarihli kitabesinde ise, bu binaları yapan mimar Hacı Ali'nin adı okunuyordu. Osmanlı dönemi Türk Mimarlık tarihinin bu önemli belgeleri 1930'lu yıllarda yıkılıp ortadan kaldırılmış ve yerlerine İzmit Belediyesi ile önündeki meydan yapılmıştır.

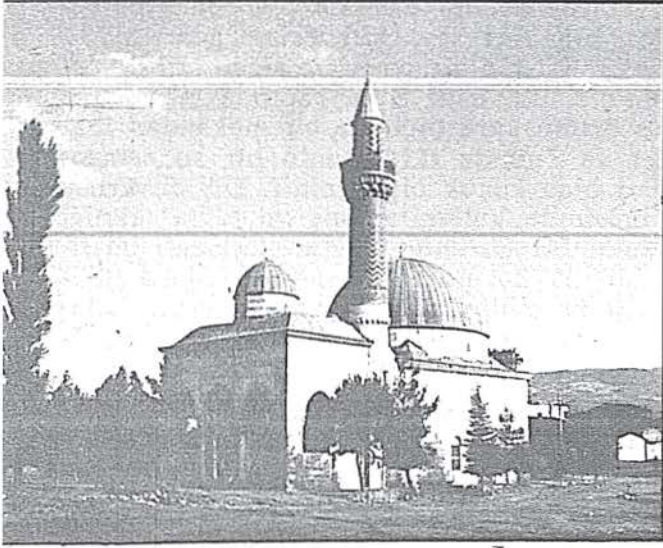
Hacı Özbek Camii planı.

Hamza Bey camiine çok benzeyen diğer bir anıt ise, kitabesine göre h.734 (=1333-1334)'de yapılan *Hacı Özbek camii*'dir. Bu, üstü 8 m. çapında tek kubbe ile örtülü kare biçimde bir mekândan ibaret ve önünde iki sütunlu bir soncemaat yeri olan küçük bir camidir. Dış duvarları örgüsünde kullanılan taş ve tuğla tekniği renkli bir görünüm sağlar. Osmanlı beyliğinin ilk kuruluş yıllarında meydana getirilen bu mütevazî görünümlü yapılar, üstlerini örten ve genel ölçülerine göre büyük sayılabilecek kubbeleri ile Türk dinî mimarisinin ne yolda gelişim göstereceğinin öncüleridir.

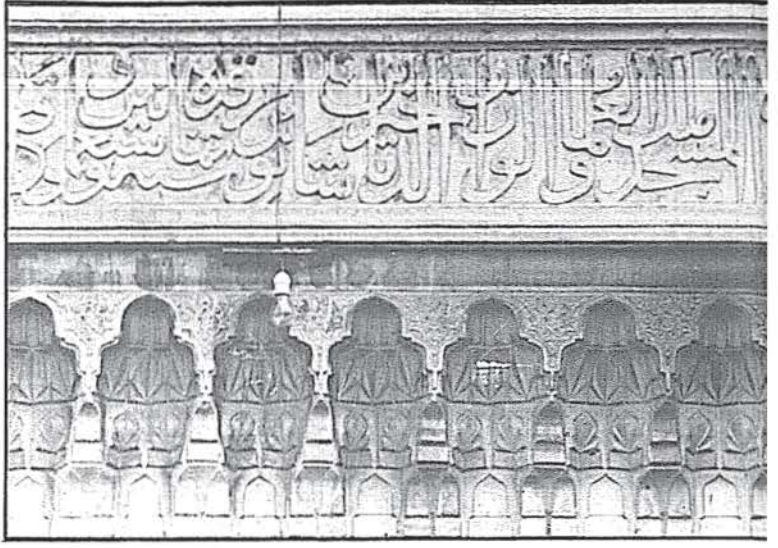

Hacı Özbek Camii.

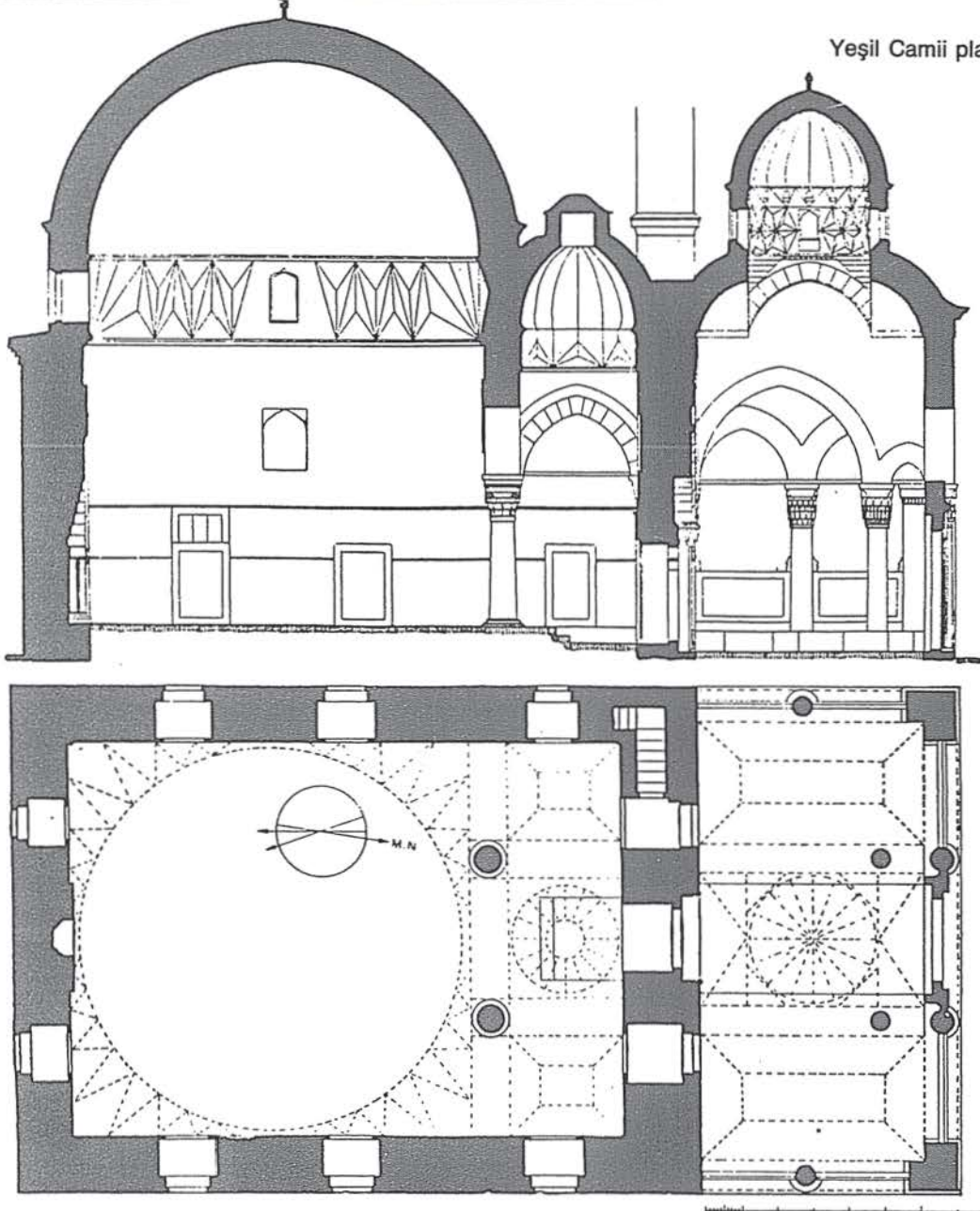
İzmit'in en önemli anıtı olan *Yeşil camii*'nin, Candarlı Kara Halil Hayreddin Paşa tarafından h. 780 (= 1378-1379)'de yapımına başlanmış ve h. 789 (= 1387)'de bitirilmiştir. Mimarın adı Hacı Musa, ayrı bir kitabede görülür. Çok zengin mermer işçiliğine sahip soncemaat yerinin orta bölümü zarif küçük bir kubbe ile örtülüdür. Buradaki şebeke biçiminde ajurlu mermer korkuluklar Yunan işgalinde parçalandığından, son yıllarda yeniden yapılmıştır. Sütun başlıkları, pencere alınlıkları ve çerçeveleri ile kapının etrafı, mihrap, mermerin dantelâ gibi işlenmesi suretiyle zengin biçimde bezenmiştir. Uzunlamasına dikdörtgen biçiminde olan ana mekânın giriş kısmında sütunla ayrılan bir bölüm vardır. Bunun da ortasında küçük bir kubbe yükselir. Esas mekânı ise 10,5 m. ça-

Yeşil Camii

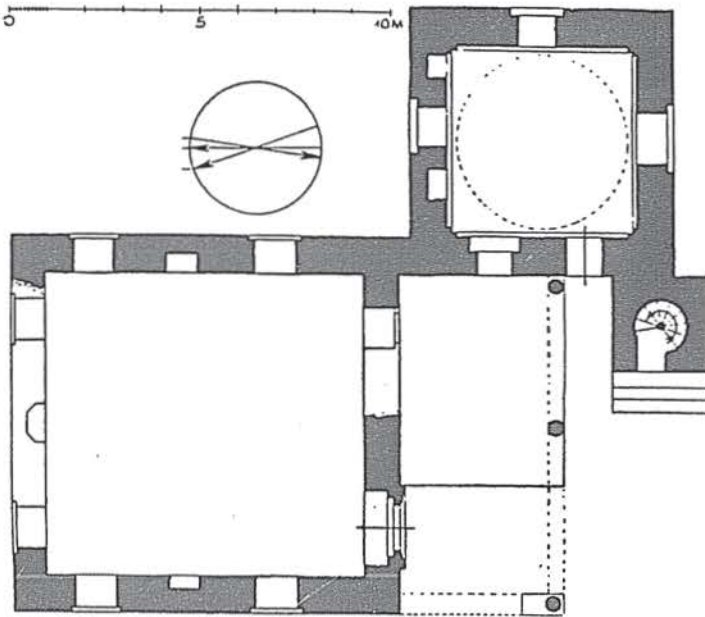

Yeşil Camii plan ve kesiti.

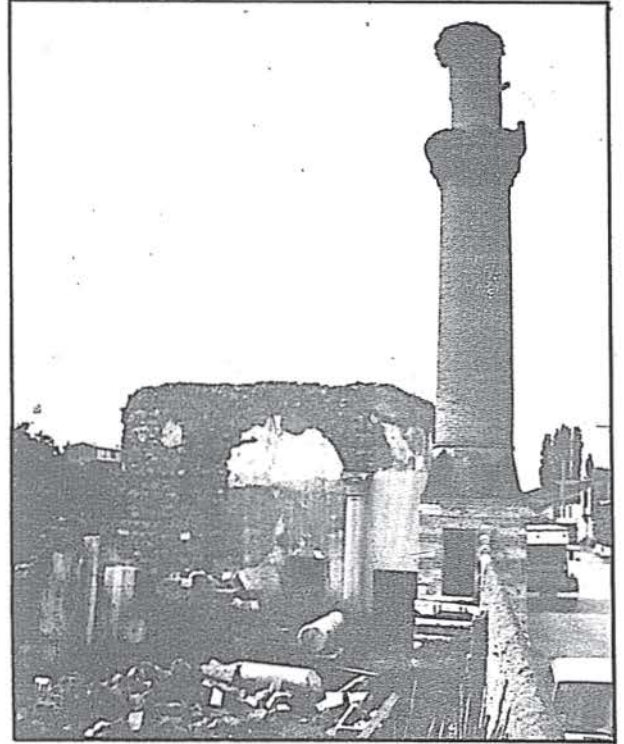
pında kurşun kaplı büyük bir kubbe örter. Böylece bu eser, daha sade örnekleri Hacı Hamza ve Hacı Özbek camilerinde uygulanan bir mimarının çok iddialı ve görkemli bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeşil camiye bu adın verilmesine sebep olan minare sağ köşeye oturur. Gövde, yeşil ile mavi renklerin değişik tonlarında zigzag bir motife göre düzenlenen çinilerle mozaik tekniğinde kaplanmıştır. Bu çinili minare, Orta Asya'dan beri Türkler'le Batı'ya doğru gelen Selçuklu minare geleneğini ilk dönem Osmanlı sanatında sürdüren çok güzel bir örnektir.

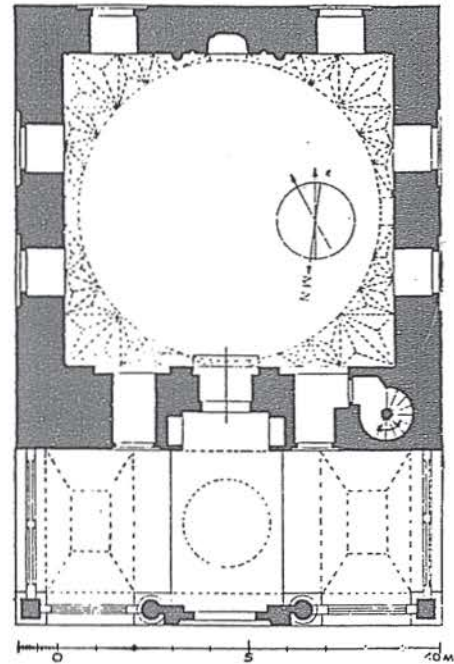
Şeyh Kudbeddin Camii ve Türbesi'nin planı

H. 821 (= 1418)'de ölen Şeyh Kutbeddin için yapılan türbenin bitişiğinde ve Nilüfer Hatun imaretinin tam karşısında bulunan *Kutbeddin camii* de bir son cemaat yeri ile evvelce kubbeli olan kare bir mekândan ibarettir. Uzun yıllardır üstü açık bir harabe halinde duran bu camiın türbeden bir süre sonra yapıldığı tahmin olunur. H. 897 (= 1491-1492) tarihli bir vakfiyeden, bu vakfın kurucusunun Candarlı İbrahim Paşa olduğu öğrenilmektedir. Bu küçük camiın yapımında pek çok Bizans devşirme parçası kullanıldığı dikkati çeker. Nilüfer İmareti ve Yeşil camii arasında kalan bu tarihi değeri yüksek anıtın perişan bir harabe olarak bırakılması kadar son yıllarda önünün çirkin bir duvarla kapatılması da esef vericidir. Minaresi tuğladandır. Bu minarenin alt kısmında yapı taşları arasında görülen İbrance bir kitabe ilgi çekicidir. XII.-XIII.

yüzyıllara tarihlenen bu yazı, Ressam (veya boyacı) Abraham bin Mayer'in mezar taşı olduğunu ifade etmektedir. Üstü kubbeli dörtköşe bir yapı olan türbe ise ilk Osmanlı dönemi duvar tekniğine sahiptir.

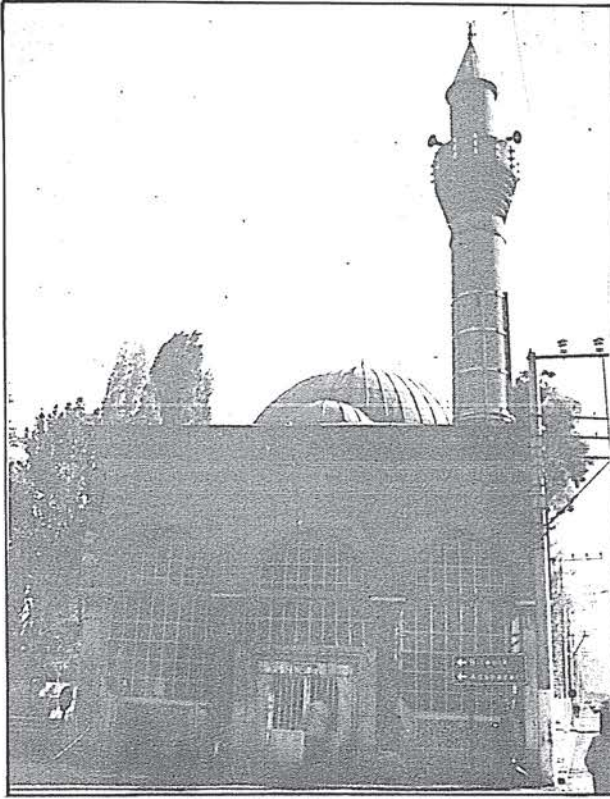
Şeyh Kudbeddin Camii

Mahmut Çelebi Camii planı.

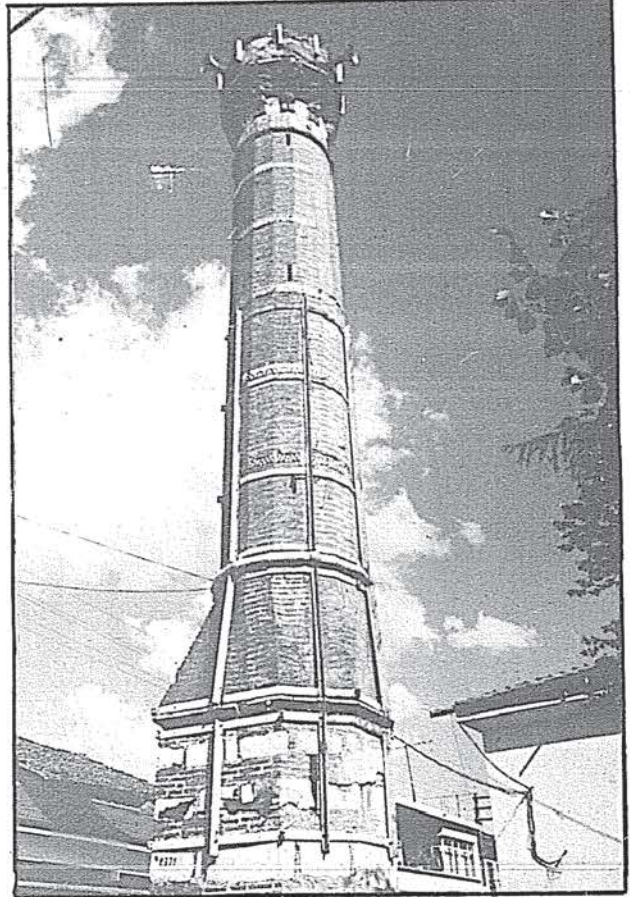
İznik'de bugün ayakta olan önemli son cami ise, *Mahmud Çelebi camii*'dir. Kitabesine göre bu eser, Candarlı Hayreddin Paşa'nın torunu tarafından h. 846 (= 1442-1443)'de yaptırılmıştır. Yeşil camiye benzeyen bu eser de ortası kubbeli bir soncemaat yeri ile kare bir ana mekândan ibarettir. İçeride kareden kubbe yuvarlağına geçiş güzel bir üçgenli frizle sağlanmış. Camiinin yanında Goltz Paşa'nın işler durumunda gördüğü Aşhane-İmaretten ise sadece duvar izleri kalmıştır. Karşısında olan İznik'in en eski çeşmesi de son yıllarda bir bahane uydurularak yıktırılıp ortadan kaldırılmıştır. Camiinin etrafında evvelce yaşlı ağaçlar vardı. Kible duvarı önünde de Mahmud Çelebi'nin gerçek veya sembolik mezarı bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin bu camiinin mütevellişi olduğunu yazması da ilgi çekicidir.

Mahmud Çelebi Camii.

İznik'de türbesi etrafında kutsal bir merkez yaratılan *Şeyh Eşrefoğlu (Eşrefzâde) Rumi'nin tekke ve camii* ise Yunan işgali sırasında yakılmış ve sadece minaresi ile bir kaç duvar parçası kalacak surette yıkılmıştır. II. Bayezid'in oğlu Şahinşah'ın zevcesi Mükrimе Hatun (öl. 1518) tarafından yaptırılan bu camiinin ve türbenin duvarları, Sultan IV. Murad (1623-1640) tarafından çinilerle kaplatılmıştı.

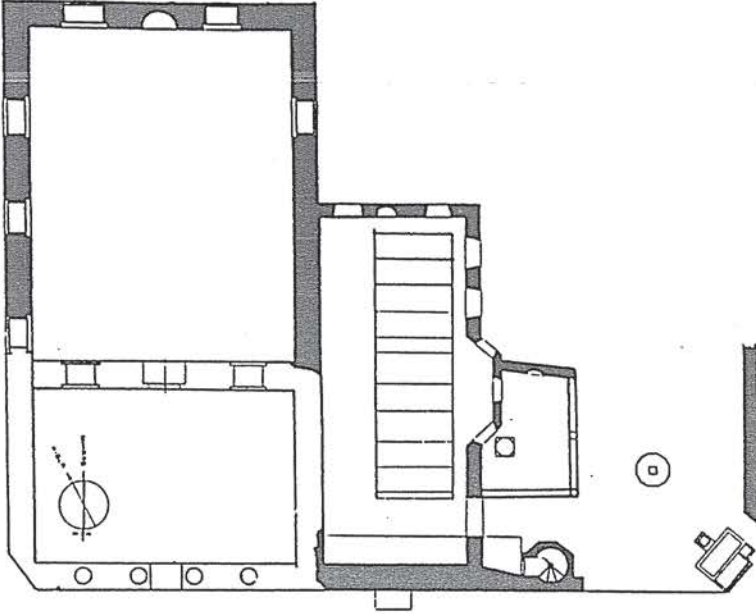
Bu süsleme eski fotoğraflarda görülür. Son yıllarda aynı yerde sanat değeri olmayan beton bir cami yapılmış, eski külliyyeden ise sadece gövdesinin bir iki yerinde çinili kuşaklar olan minare kalmıştır.

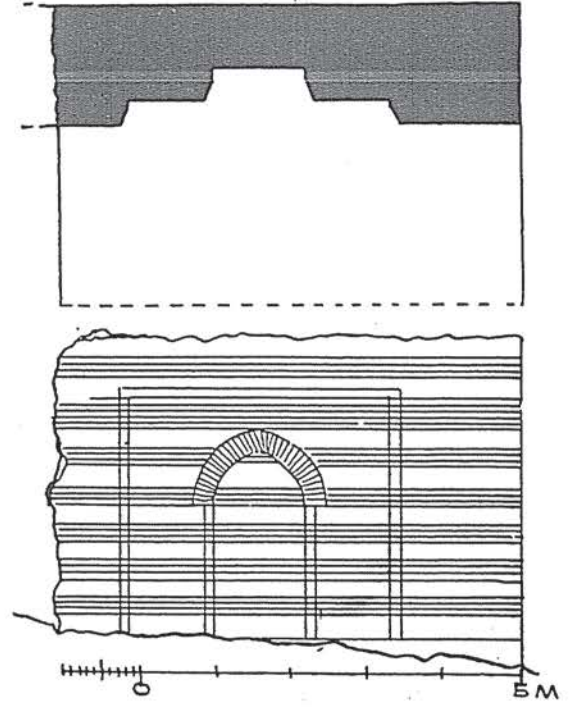
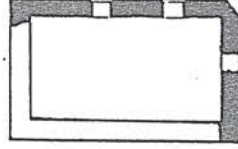
Eşref-i Rumi Camii'nin minaresi

İznik'in eski camilerinden *Kumluk* veya *Ağalar camii* ise, plan bakımından sade bir mimariye sahip bir yapıydı. Evvelce üstünü örten ahşap çatının iki dizi halindeki payelerle taşındığı anlaşılan böylece Osmanlı devri Türk cami mimarisinde değişik bir tipin temsilcisi olan bu tarihi yapıdan da bugün sadece bir duvar kalıntısı ayakta.

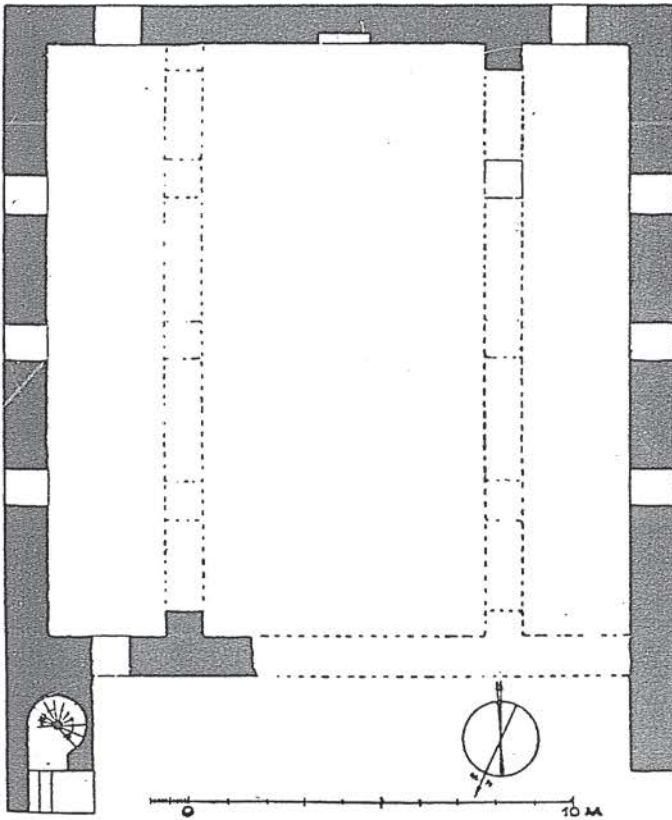
İznik'te Lefke kapısının dışından arkadaki tepelere doğru uzanan yolun sağ tarafında bir cami kalıntısı daha bulunmaktadır. Eski Türk mimarisine uygun biçimde kesme taş ve tuğla dizileri tekniğinde olan bu duvar parçasında hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette bir mihrabın varlığı görülebilir. Burada evvelce bir minare temeli izi de görülmüştür. Belki bir kazı yapılırsa bu adı bilinmeyen camiinin temelleri bulunabilir. Bugün bu kalıntı tamamen ağaçlar ve yeşillikler ile sarılmıştır.

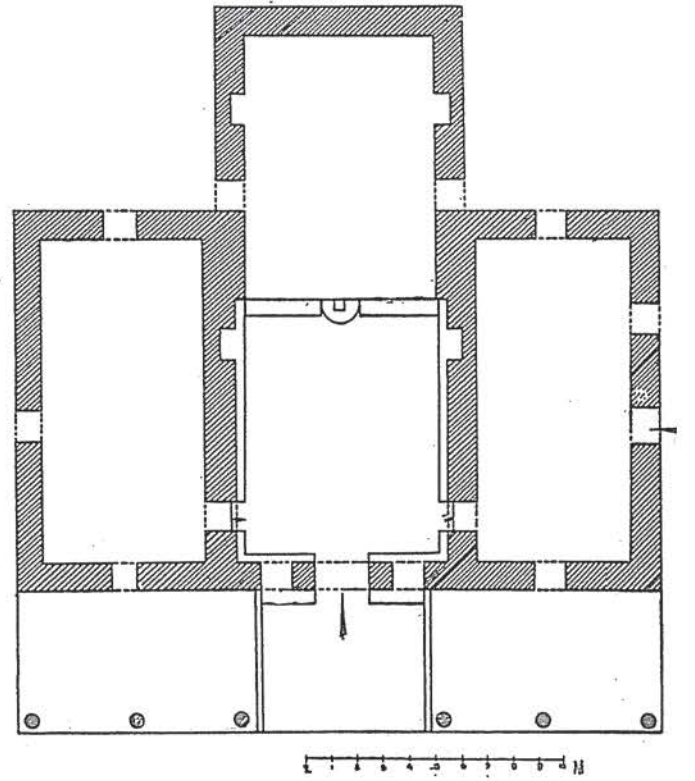
Eşref-i Rumi Camii ve Türbesi'nin planı
(eski durumu)

Lefke kapısı dışındaki mihrap kalıntısı.

Kumluk (Ağalar) Camii planı...

• Orhanbey imaret plâni

İMARETLER-ZÂVİYELER:

Candarlı Hayreddin, İbrahim, Halil Paşaların, gelen-geçenleri barınmaları, misafir edilmeleri, karın doyurmaları için vakfedilen zâviye-imaretlerinden bugün bir iz yoktur. Bunların sadece kitabeleri müzede bulunmakta olduğuna göre evvelce var olduklarından şüphe edilemez. Bu hayır tesisleri herhalde türbelerinin yakınında idi. Orhan Gazi'nin Yenişehir kapısı dışında h. 735 (= 1334-1335)'de yaptırıp,

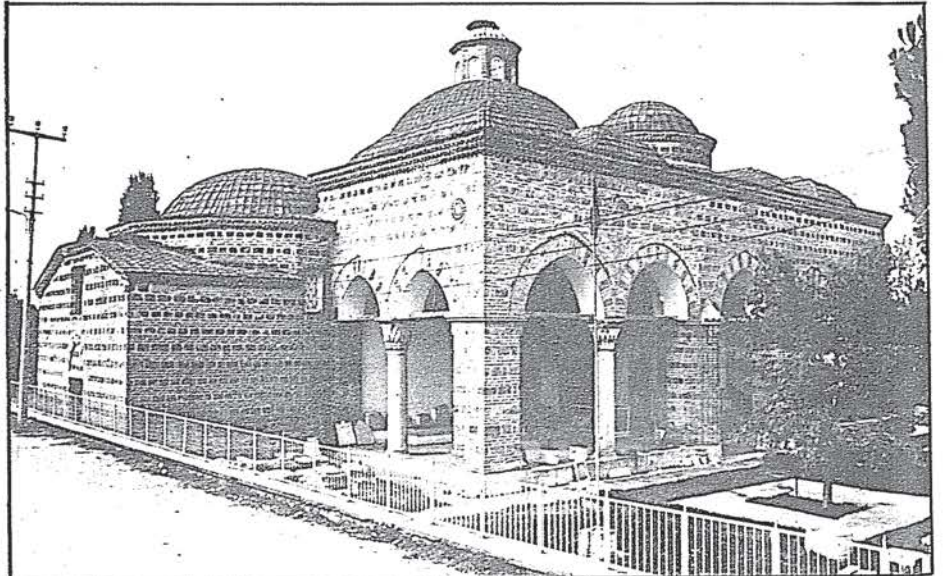
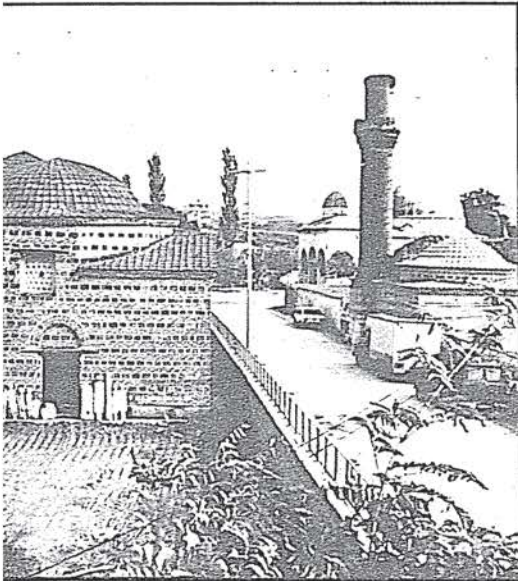
İznik Müzesi'ndeki Orhan İmareti'nin kitabesi.

bizzat eliyle ilk aşı dağıttığı imaret ise yıkılmış, ancak 1963'de kazı sonunda temelleri ve kitabesinin parçaları bulunmuştur. Evvelce duvarları çini kaplı olan Orhan Gazi İmareti, üstü kubbe ile örtülü bir avlu mekânını izleyen mescid kısmından ve iki yandaki misafirhane olarak kullanılan

zâviye mekânlarından (tabhane) meydana gelmiştir. Bu imaretin hizmetine bakan Ahî veya Gazi Eren teşkilâtına ait olan Kırğızlar türbesi, yolun karşı tarafında yüksek kubbeli bir yapıdır.

Orhan İmaret-Zâviyesinin aynı plân düzeni, I. Murad tarafından h. 790 (= 1388-1389)'da annesi Nilüfer Hatun için yaptırılan zâviye-imarette de görülür. Uzun süre bakımsız bir hayvan barınağı halinde kullanılan bu çok değerli ve önemli yapı, yakın tarihlerde onararak müze yapılmıştır. Önünde sütunlu ve payeli bir revak vardır. Tepesinde aydınlatma feneriyle kapalı avlu geleneğini sürdüren büyük kubbeli kısımdan sonra gelen az yüksekçe kısım, mescid bölümüdür. Burası bir kemerle ayrılmış iki küçük kubbe ile örtülüdür. Burada mihrap karşı duvarda değil, kibleye bakan sol duvar ortasındadır. Ne yazık ki, yapı son derece harap bir halde iken onarıma geçildiğinde bu özellik belirtilmeden duvar sıvanmıştır. İki yanlardaki kubbeli ve ocaklı odalar ise zâviye misafir odaları (tabhane)'dir. Çok zengin ve renkli bir taş ve tuğla işçiliği gösteren dış mimariye bakılırsa, aslında evvelce içeride de en azından çini süsleme bulunduğunu düşünülür.

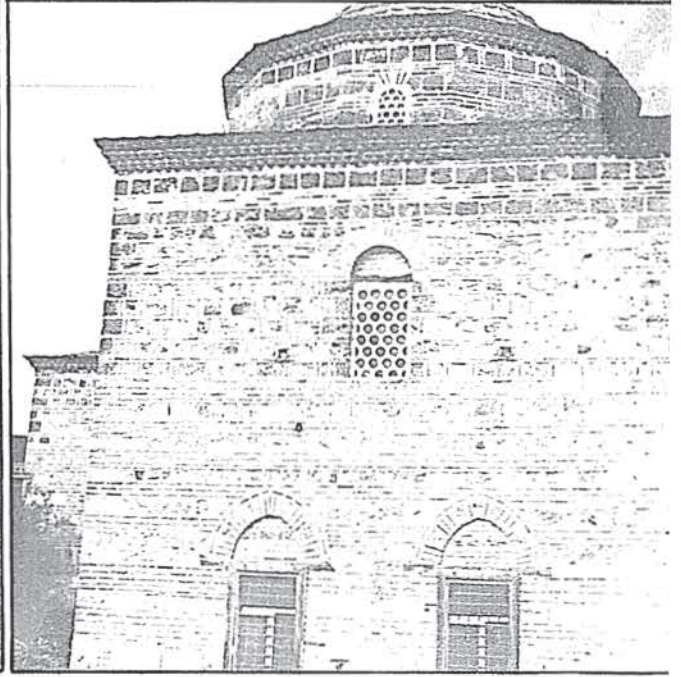
İznik'de aynı tip üçüncü yapı Yakup Çelebi Zâviyesi'dir ve I. Murad'ın oğlu adınadır. İznik hakkındaki bazı eski yayınlarda nedense kilise olarak gösterilen Türk eseri bu yapı, 1940-1950 yıllarında müze deposu olmuş, sonra ise camiye çevrilmiştir. Yakup Çelebi 1389'da babası Kosova'da şehit edildiğinde, taht üzerinde

Nilüfer Hatun İmareti cepheden

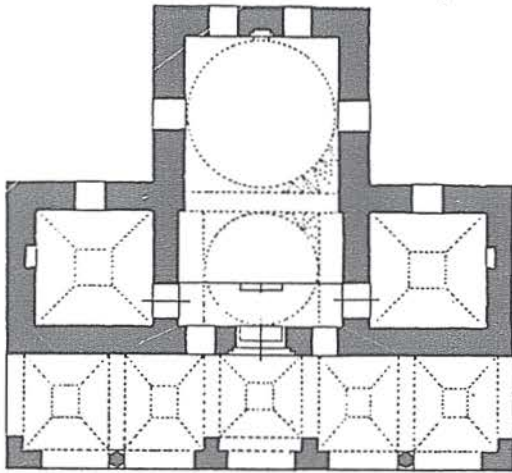
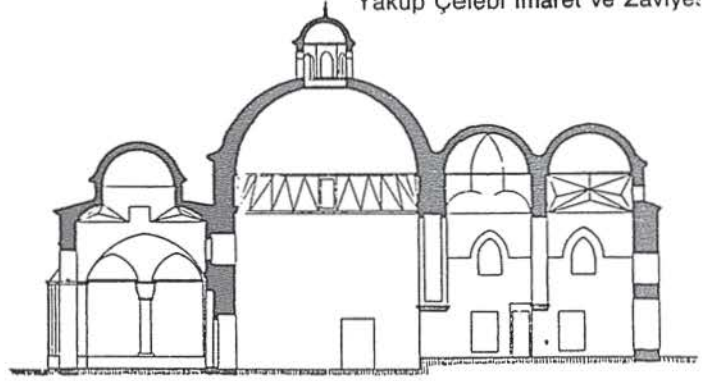

Nilüfer Hatun İmaret

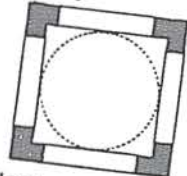

Yakup Çelebi İmaret ve Zaviyesi

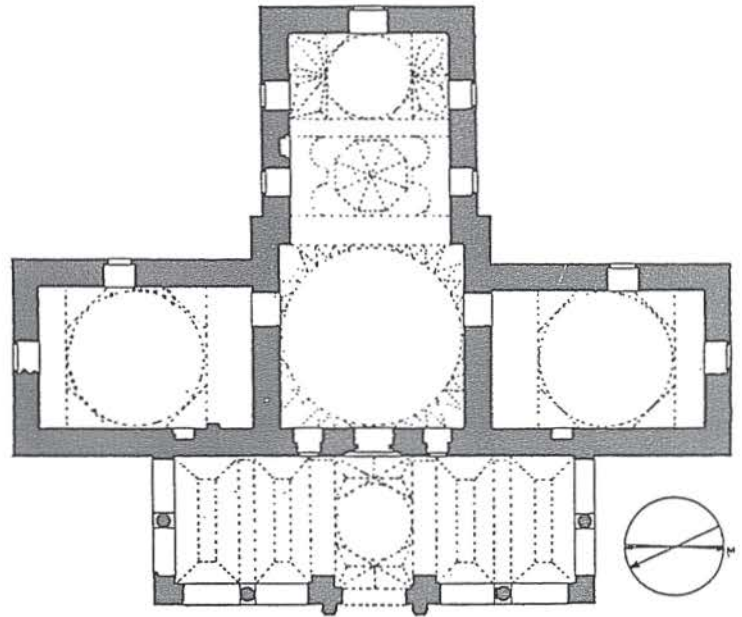
hak istemesini önlemek için kardeşi Bayezid tarafından öldürülmüştür. Bursa'da babası I. Murad (Hüdavendigâr)'ın yanına gömüldüğüne göre, zâviyenin önündeki dört kemer üstüne oturan bir kubbeden ibaret olan türbe onun gerçek mezarı olmaz. Nilüfer imaretindeki itinalı taş ve tuğla işçiliği burada da görülür.

0 10 M

Yakup Çelebi imaret ve Türbesi planı

0 10 20 M

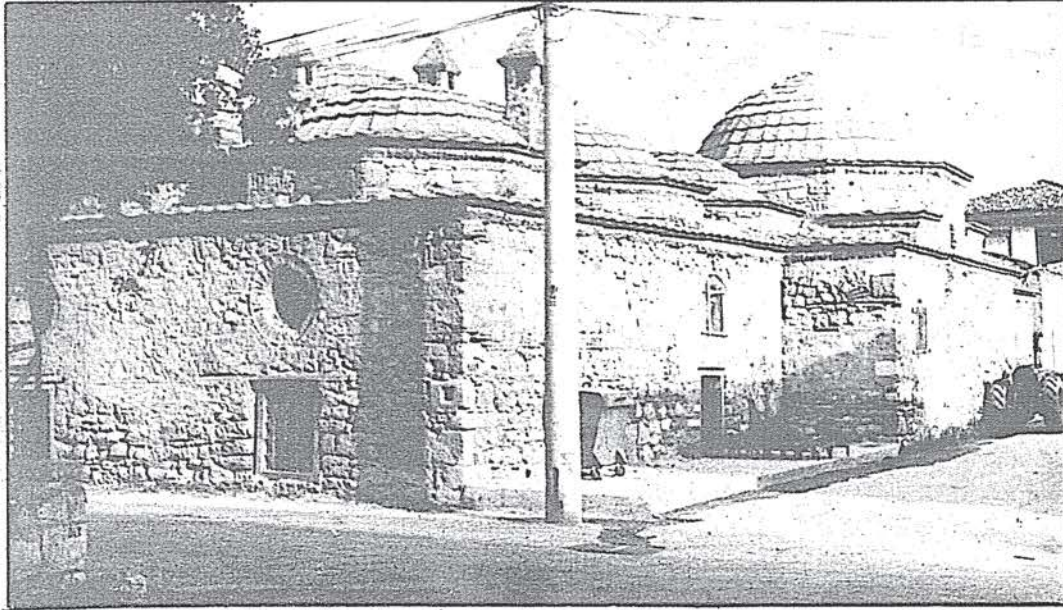
Nilüfer Hatun İmaret plan ve kesiti.

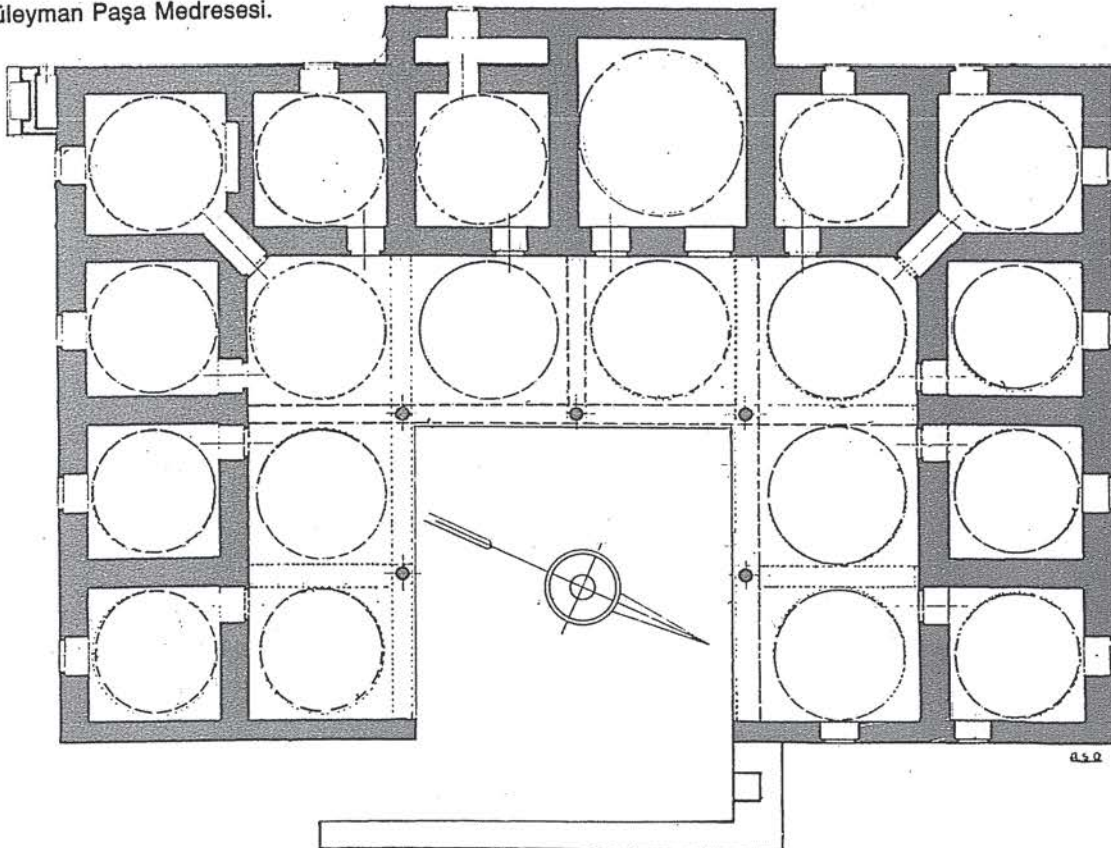
MEDRESELER:

Bir vakitler İznik'i başta gelen bir kültür merkezi yapan medreselerden yalnız *Süleyman Paşa medresesi* ayaktaadır. Bu bir avlu etrafını çeviren kubbeli revaklar ile bunların gerisinde sıralanan kubbeli

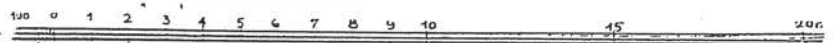
onbir hücre ile bir derslane-mescit bölümünden oluşan klâsik Osmanlı medreseleri tipinde bir yapıdır. Ayasofya-Orhan Bey camii'nin yanında olması gereken Orhan Gazi Medresesi'nden bugün hiçbir iz yoktur. Bugün oldukça bakımsız bir halde olan bu medrese Kuran kursu binası olarak kullanılmaktadır.

Süleyman Paşa Medresesi.

Süleyman Paşa Medresesi

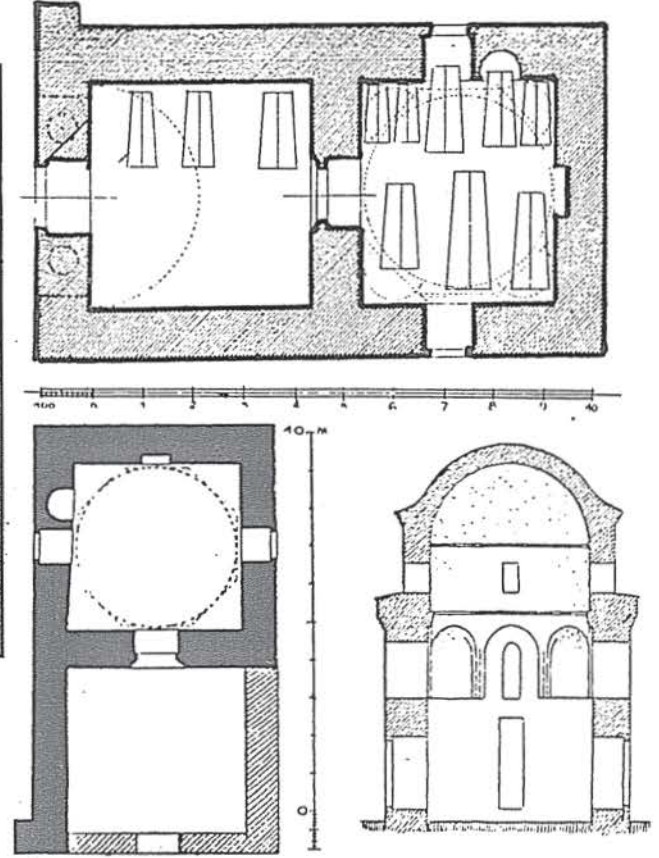
TÜRBELER:

Kırızlar Türbesi.

İznik'de İlk Osmanlı devrine ait türbelerden mimarisi bakımından en ilgi çekici olanı, şehrin dışında, Yenişehir kapısı önünde ve karşı tarafta bugün tarlalar içinde kalmış olan Orhan Bey (veya Gazi) zaviyesinin karşısında olan *Kırızlar türbesi*'dir. Komşusu zaviye'nin bakımı ile görevlendirilen Orta Asya'dan gelen Gazi Erenler'in türbesi olan bu yapıya halk Kırk Kızlar türbesi der. Bazı yayınlarda da Hacı Camaza türbesi adı verilmiştir. Taş ve tuğladan yapılan ve kubbesi yüksek bir kasnağa oturan bu mezar anıtı Türk kültür tarihi bakımından da önemli bir eserdir. İlk Osmanlı döneminin bu değerli mimari örneğinin içinde, XVII. yüzyıla ait bazı renkli nakışlar dikkate değer. Ne yazık ki bu benzeri az bulunur sanat ve tarih eseri de bugün şehrin doğu tarafı girişinde, kubbesi otlarla kaplı bir bakımsızlık anıtı halinde yükselmektedir.

Yakup Çelebi imaret-zaviyesinin önünde bulunan türbenin ise kime ait olduğu bilinmez. Kosova savaşının hemen arkasından 1389'da öldürülen, I. Murad'ın oğlu *Yakup Çelebi'nin türbesi* Bursa'da bulunmaktadır. İznik'deki türbe belki Yakup Çelebi tarafından sağlığında yaptırılarak, sonra boş kalmıştır, veya onun için teberrüken (sembolik) inşa olunmuştur. Üçüncü bir ihtimal de, bu türbenin komşusu zâviyenin velisi için yapılmasıdır. Bu türbe de, Lefke kapısı dışındaki Saltuk baba veya Sarı Saltuk türbesi gibi bir açık

Kırızlar Türbesi'nin plan ve kesiti..

türbe olup, dört sivri kemere oturan bir kubbeden ibarettir.

Türk efsanelerinde yer almış bir veli olan, başta Rumeli olmak üzere pek çok yerde anısına sembolik türbeler yapılan, *Sarı Saltuk* veya Saltuk Baba (veya Dede) için, Lefke kapısı dışında dört sivri kemere oturan bir kubbeden ibaret ve etrafı açık güzel bir de türbe vardır. Taş ve tuğlanın ahenkli bir biçimde kullanılmasıyla XIV. ve XV. yüzyıl yapılarının karakterine uygun bir görünümde olarak yapılan bu küçük ve zarif anıt yıkılmak üzere iken son yıllarda onarılarak kurtarılmıştır.

Yine Lefke kapısı dışında eski mezarlık arazisi içindeki *Candarlı Hayreddin Paşa türbesi*, aralıklı yapılmış kubbeli iki bölümden ibarettir. Yunanlıların 1920-1922'de tamamen tahrip ettikleri türbedeki mezar taşları da parçalandığından, 1928'de onarılmıştır. Burada Candarlı Hayreddin Paşa ve aileden pek çok kimse

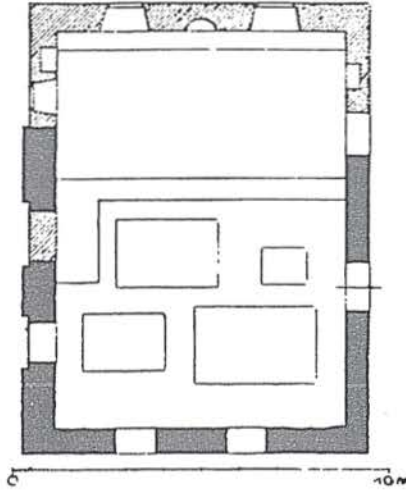
yatmaktadır. Hayreddin Paşa ve oğulları Davud ile Ali Paşaların kabirlerinin mermer sandukaları ile baş ve ayak taşları bizlere hat sanatının güzel örneklerini sunar. Burada en yeni mezar 1835 ta-

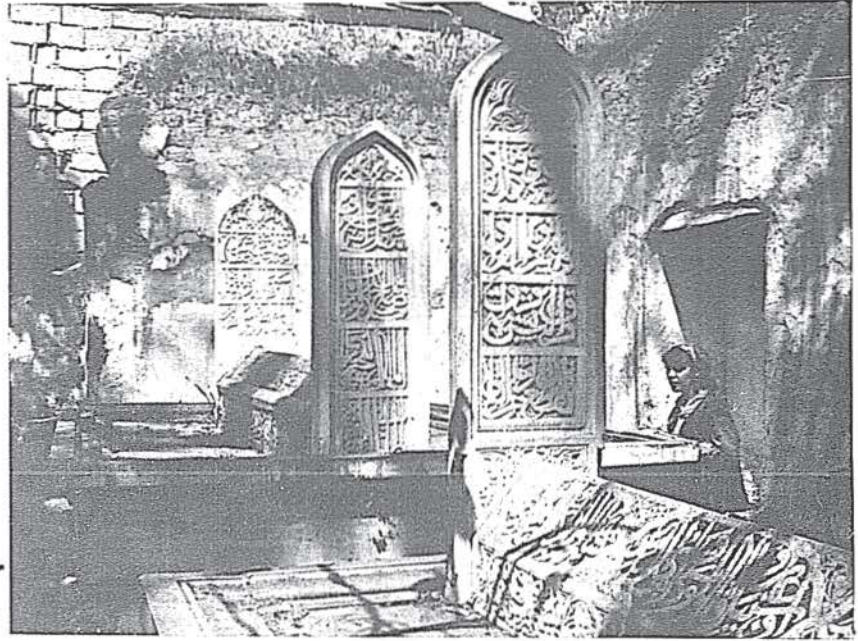
rihlidir. Bu da Candarlılar'ın torunlarının yakın bir geçmişe kadar İznik'de yaşadıklarını gösterir.

Şehrin içindeki *Candarlı İbrahim Paşa türbesi* mimari bakımdan önemsizdir. Aynı şey Fatih'in Sadrazamı iken 1453'de idam edilen *Halil Paşa türbesi* için de söylenebilir. Bugün bu tarih bakımından çok önemli türbeler kasabanın ana caddesi kenarında bakımsız bir halde, çatısız dört duvardan ibaret harabeler halinde durmaktadır. Her iki türbenin de yakınlarında evvelce birer imaret vardı. Halil Paşa türbesinde üç oğlu ile torunlarının da mezarları bulunmaktadır.

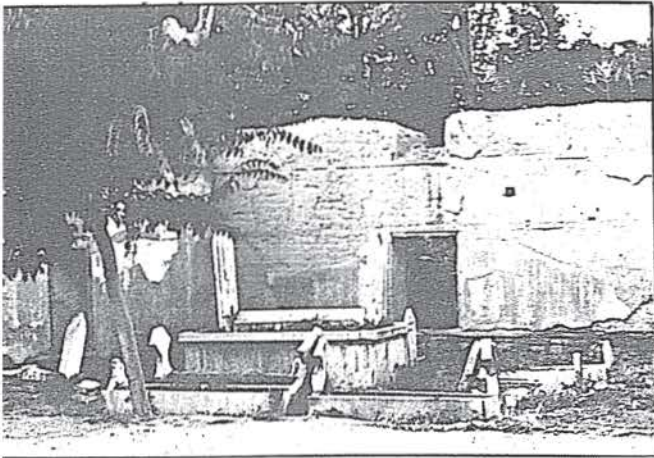
Bazı yatır türbeleri ise mimari bakımdan tamamen önemsizdir (*Huysuzlar, Ahveyn, Alâeddin Mısrî, Musa Baba*). Bunlar, üzerlerinde dikkate değer bir yapı olmayan, yazılı veya işlemeli sanduka ve mezartaşlarından yoksun basit mezar yerleridir. Kasabanın kuzey tarafında bir tepede ise İznik Bizanslılar'ın elindeyken buraya gelen İslâm ordusunda Abdülvahap adlı bir kişiye ait olduğuna inanılan bir yatır mezarı daha vardır. Son yıllarda birdenbire önem kazanarak ziyaret yeri olmasına rağmen, burada eski dönemlerde bir türbe bulunduğunu gösteren bir kalıntı yoktur. Abdülvahap hakkında da Genç Osman efsanesine benzeyen bir halk efsanesi anlatılmaktadır.

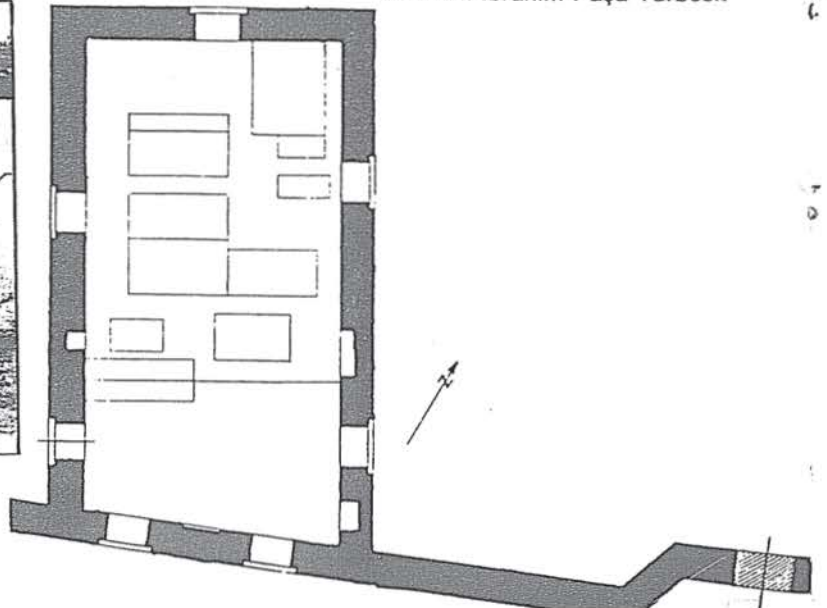
Candarlı İbrahim Paşa Türbesi planı.

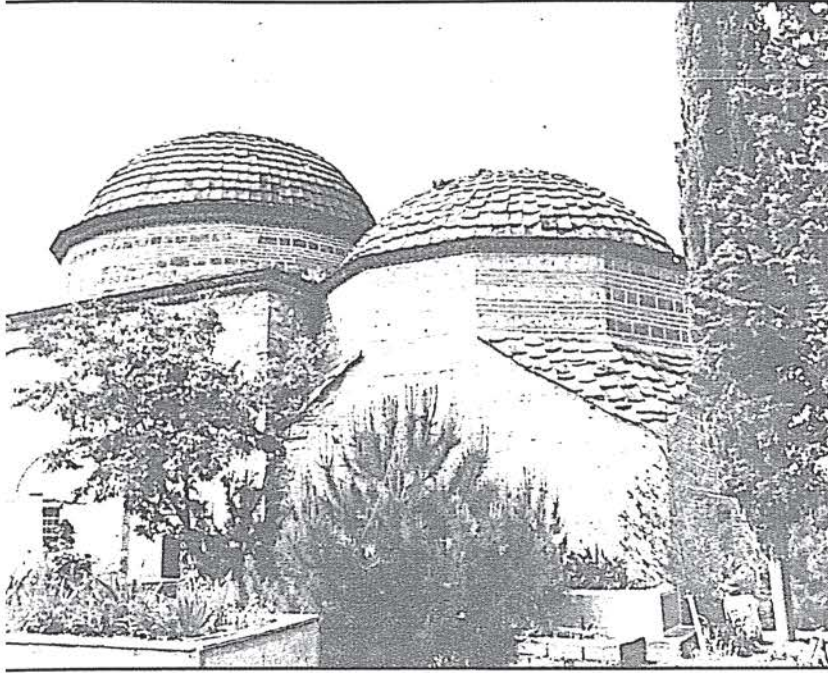

Candarlı İbrahim Paşa Türbesi.

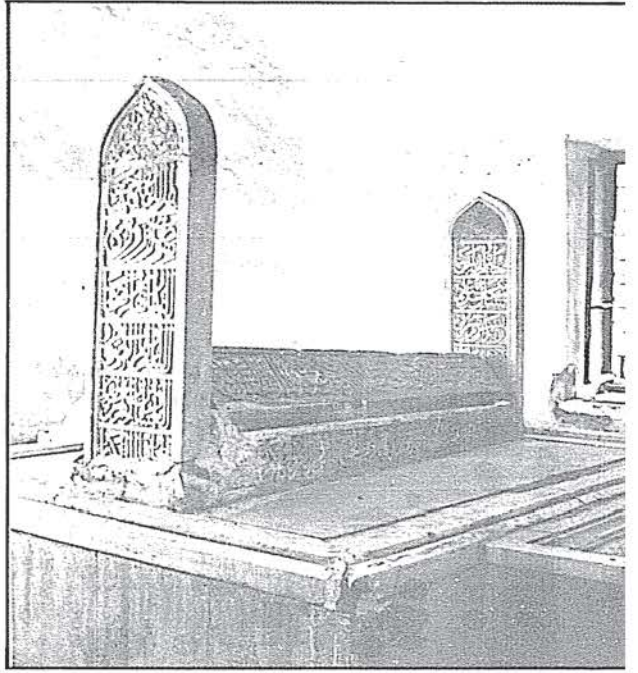

Candarlı Halil Paşa Türbesi, planı

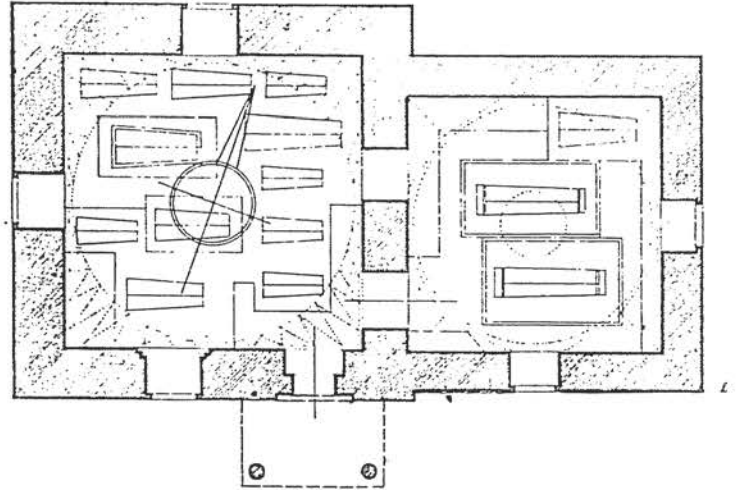
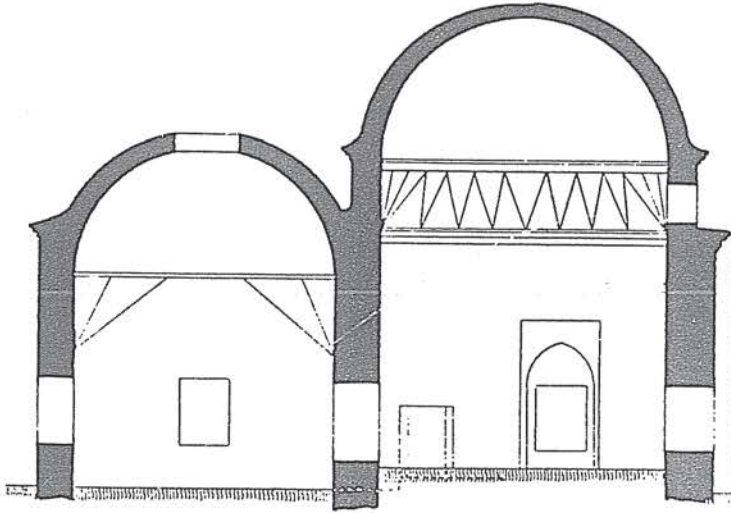

Candarlı Hayrettin Paşa Türbesi

Candarlı Hayrettin Paşa Türbesi'nin içten görünüşü.

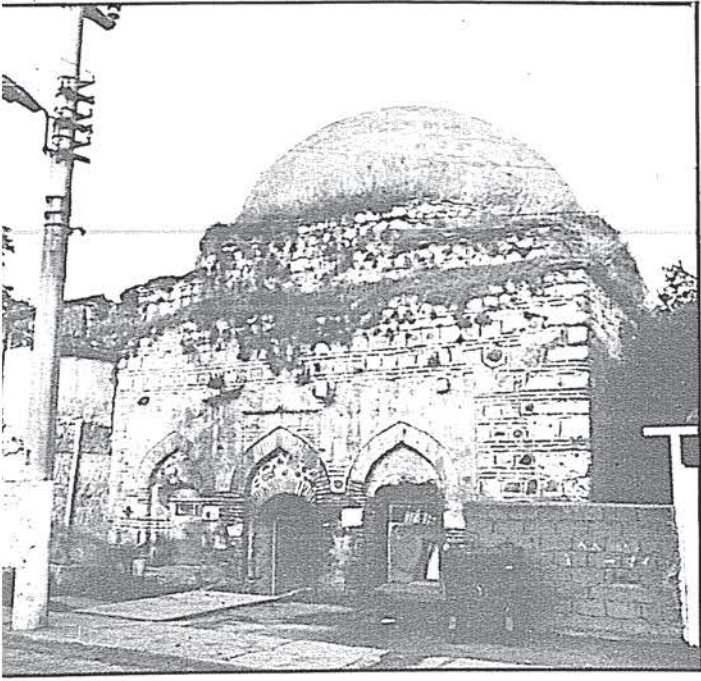
Candarlı Hayrettin Paşa Türbesi plan ve kesiti.

HAMAMLAR:

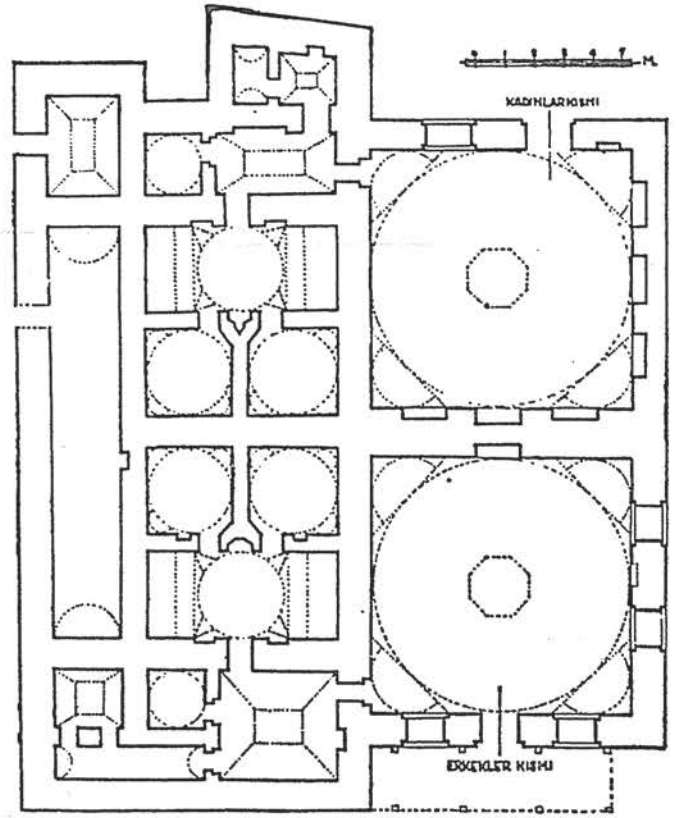
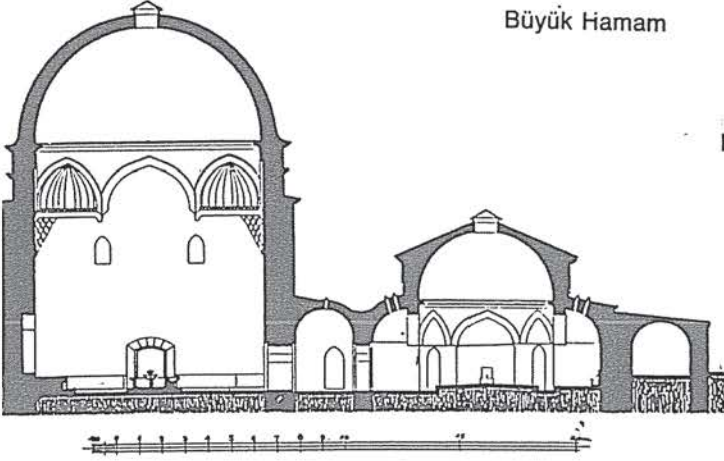
İznik'de Türk Sanatı bakımından büyük değere sahip üç hamam görülür. Bunlarda *I. Murad Çifte Hamamı* İstanbul kapısı yolu üstündedir. Duvarlarında evvelce görkemli kabartma süslemeler olan bu eser ne yazık ki çok fena durumdadır. Evvelce yanlış olarak tekke sanılan bu yapının hamam olduğu tarafımızdan kanıtlanmıştır. İki büyük kubbenin örttüğü çifte soyunma yerlerinden sonra gelen sıcaklık (halvet) bölümleri, son yıllarda üzerlerine yapılan evlerin altında kalmış ve içleri pislik çukuru olarak kullanılır duruma so-

kulmuştur. Malakâri denilen kabartma bezemeler bu bölümlerdedir. Gerek erkekler, gerek kadınlar kısmında, enlemesine uzanan ılıklik kısmını takip eden sıcaklıklar-yan yana çifte halvet höcreli biçimdedir.

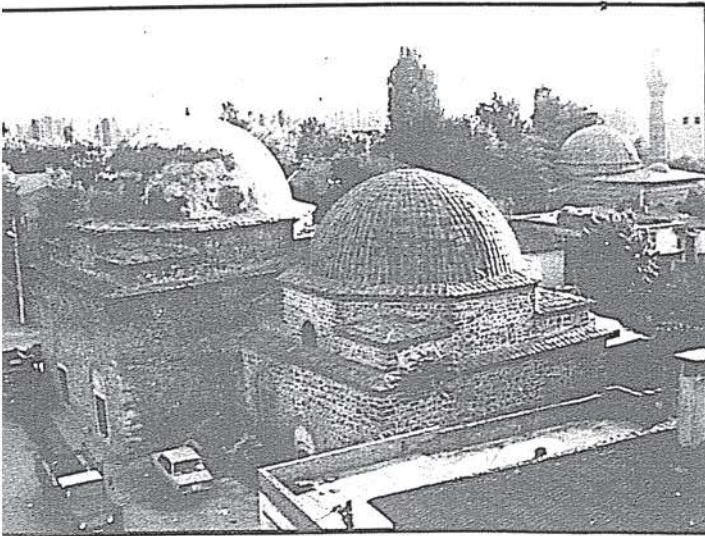
Bugün işlemekte olan *Hacı Hamza hamamı* da bir çifte hamamdır. Her iki bölümün de soyunma yerleri birer büyük kubbe ile örtülüdür. Erkekler kısmının sıcaklık bölümünün dört eyvanlı ve köşelerde dört halvet höcreli, eski Türk sivil mimari şemasına uygun bir biçimde olmasına

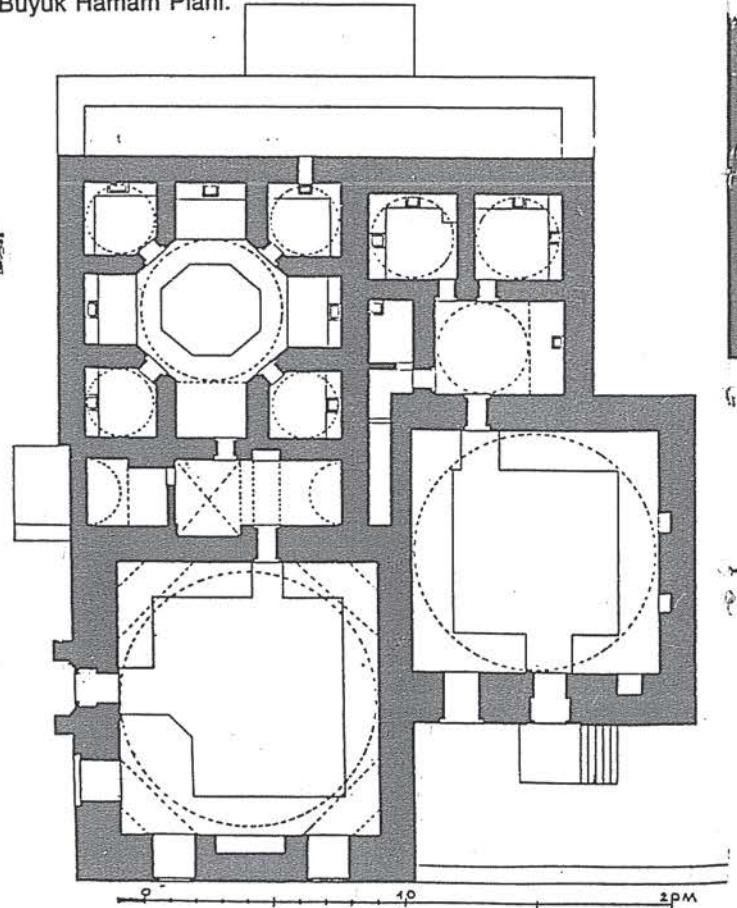
Büyük Hamam

Büyük Hamam Planı.

Hacı Hamza Hamamı

Hacı Hamza Hamamı plan ve kesiti.

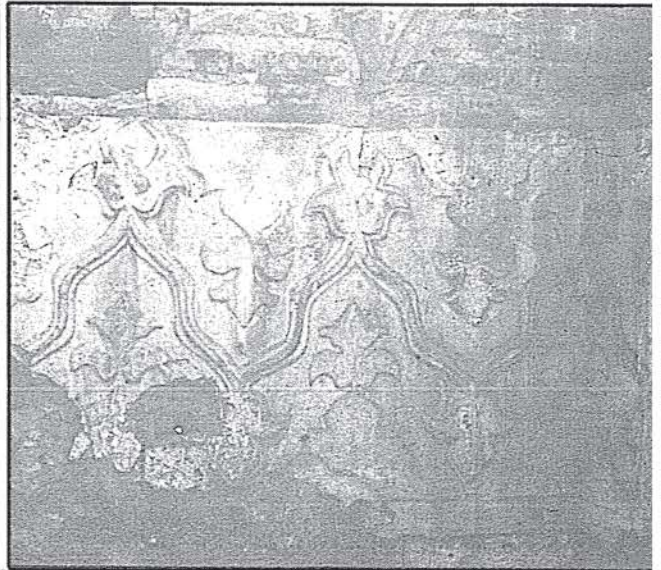
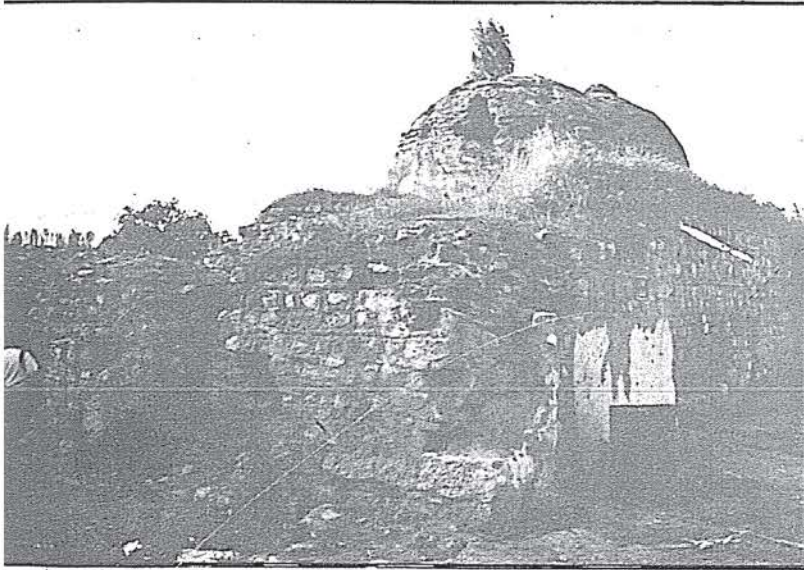
karşılık, kadınlar kısmının çok daha ufak olan sıcaklığı, yan yana çifte halvet höcreli biçimdedir.

Lefke kapısına giden ana caddenin sol tarafında görülen yıkıntının, bizim evvelce sandığımız gibi bir kervansaray kalıntısı değil, yine büyük bir çarşı hamamının harabesi olduğu anlaşılmıştır.

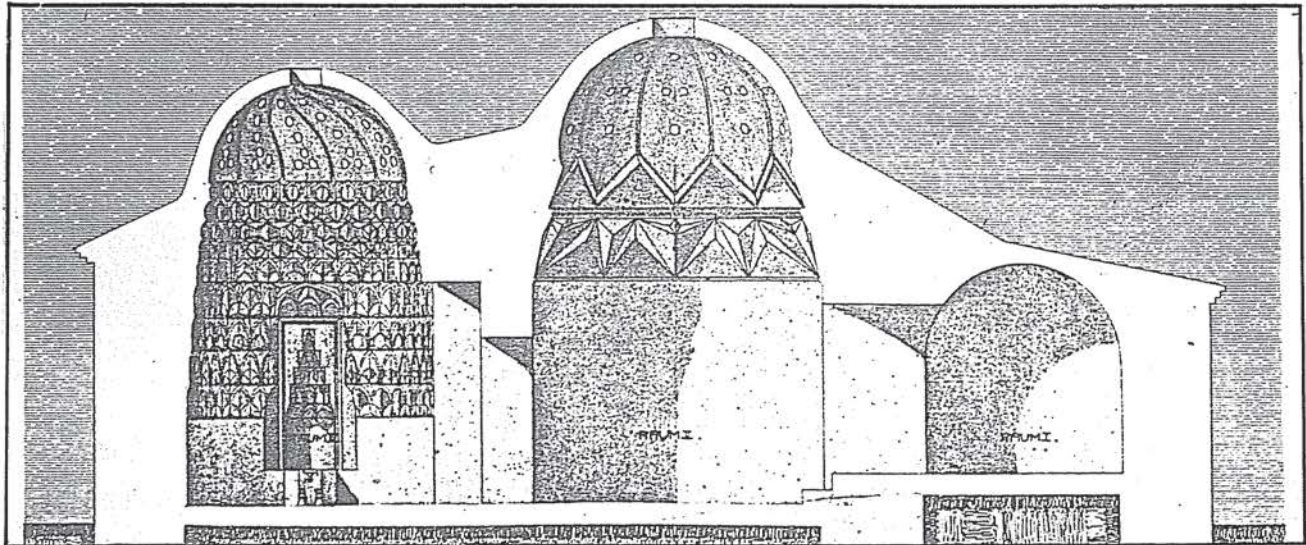
İsmail Bey hamamı denilen çok yıkık bir konak hamamı ise, kendi türü içinde bir şaheser sayılabilir. Ne yazık ki yıkılmakta olan bu eşsiz anıtın küçük bölümlerinin her biri değişik bir kubbe süslemesine sahiptir. Bir özel hamam olan bu eski eserin, Çandarlı İbrahim Paşa sarayının kalıntısı olması düşünülebilir. Son yıllarda bir dereceye kadar koruma altına alınan bu Türk Sanatı bakımından başka bir benzeri olmayan küçük özel hamam iyi bir

restorasyon gördüğü takdirde İznik'in en merak uyandırıcı eserlerinden biri olacaktır. Bu hamamın evvelce duvarlarında sıva üzerine zengin bir kabartma süsleme olduğu da izlerden ve evvelce çizilen rölövelerden anlaşılmaktadır.

İznik'te çok küçük iki özel konak hamamının daha kalıntıları bulunmuştur. Bunlardan biri Eşrefzade camii yakınında idi. Diğeri ise, Yenişehir kapısına giderken göle doğru uzanan arazinin ortasında bulunuyordu. Bunların her ikisi de yanyana iki kubbeli iki küçük dirdörtgen mekândan ibaret olup, mimari ve bezeme bakımından herhangi bir özellikleri yoktu. Yalnız yakınlarında evvelce İznik ayanlarının konaklarının bulunduğu işaret ediyorlardı. Orhan imaretinin yakınında da bir hamam harabesi vardır.

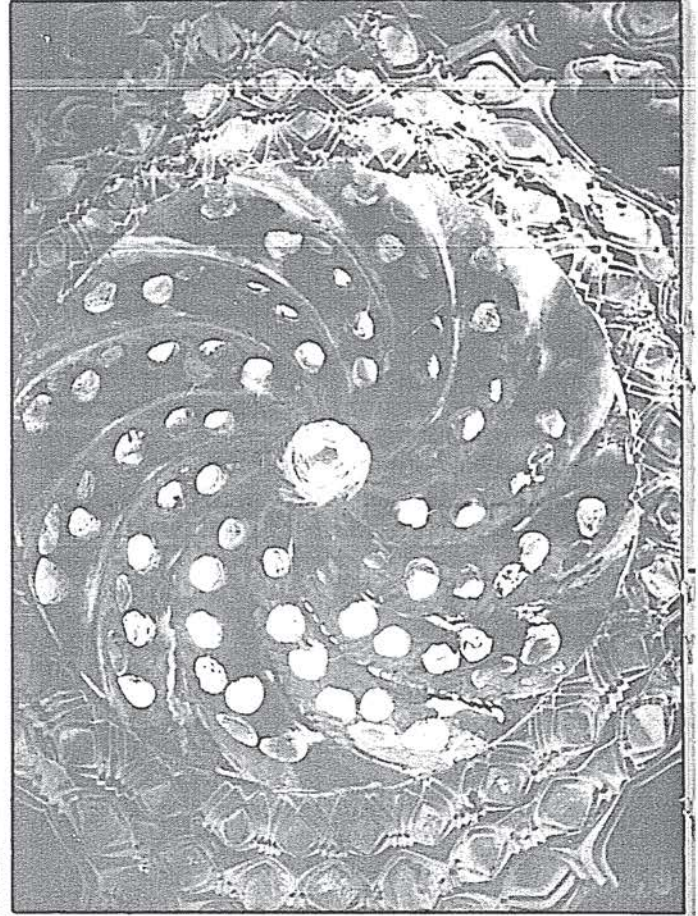
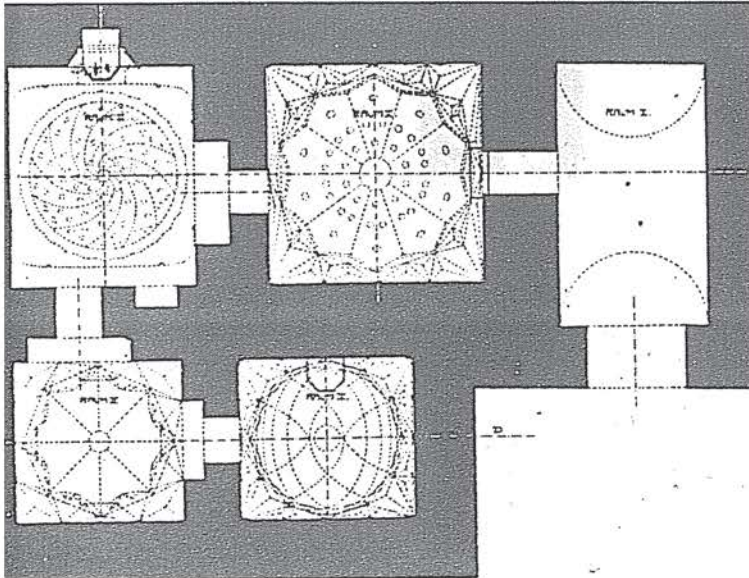
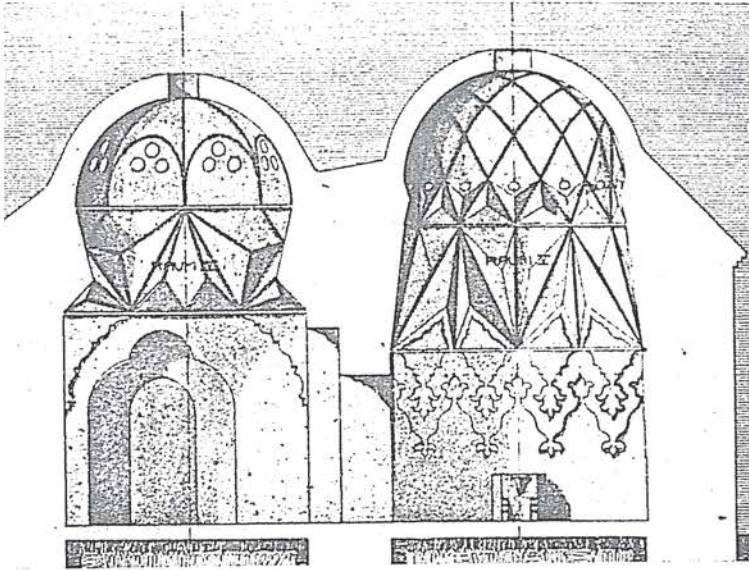
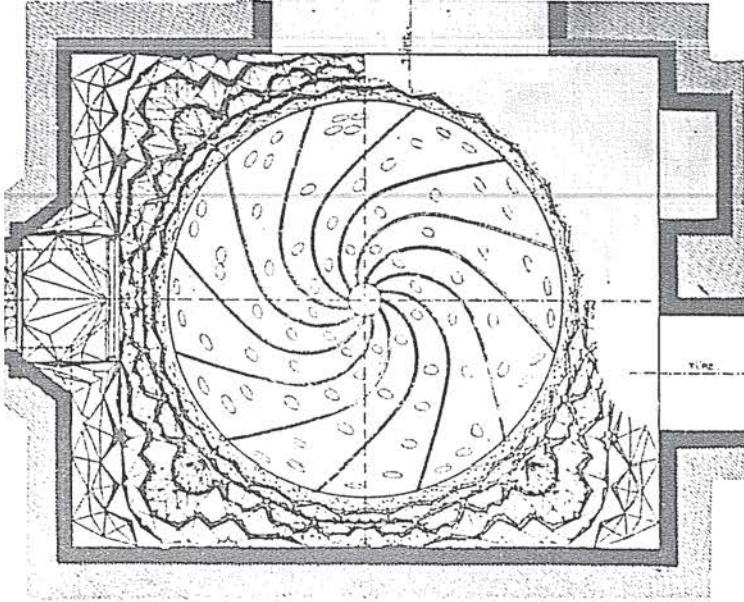
İsmail Bey Hamamı, içten ve dıştan görünüş.

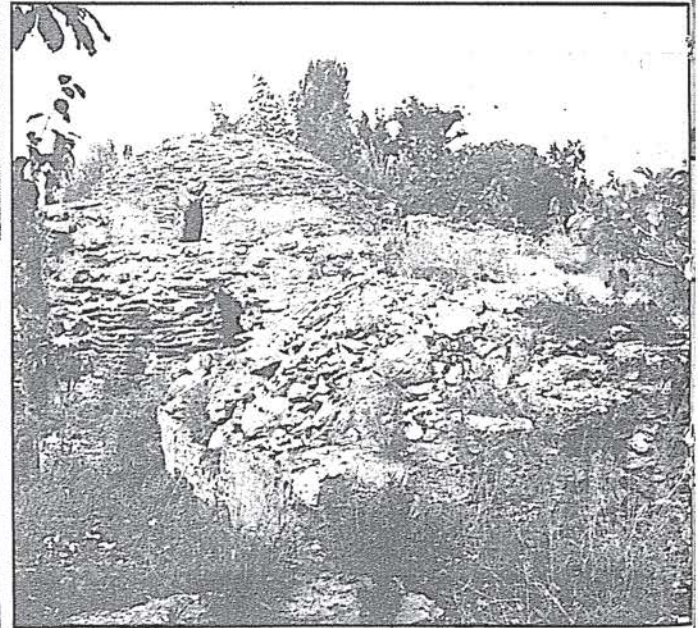
İsmail Bey Hamamı'nın kesiti

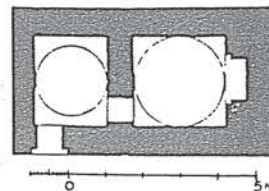
İsmail Bey Hamamı plan ve kesitleri.

Hamamın spiral kubbesi

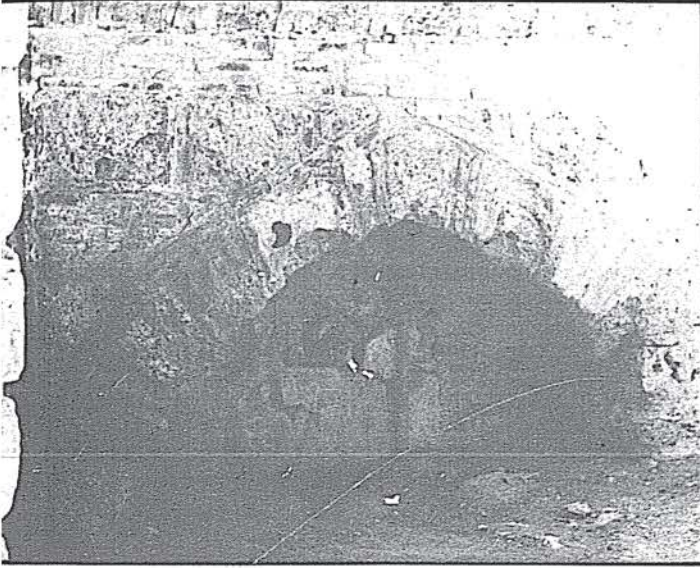
Orhan Hamamı.

Yenişehir kapı yanındaki küçük hamam'ın planı.

KERVANSARAY:

Önemli bir kervanyolu üzerinde olan İznik'te bir tane, hatta belki de daha çok kervansaray olması gerekir. Fakat bu kervansaraylardan bugün hiçbir şey kalmamıştır. Yalnız İstanbul kapısına giden yolun kenarındaki bir yıkıntının, Kanunî Sultan Süleyman yıllarında Makbul-Maktul İbrahim Paşa tarafından yapımına başlanan kervansarayın kalıntısı olduğu sanılmaktadır. Fakat bugün evler ile sarılan ve günden güne kalıntıları eksilen bu harabenin, biçimini, mimarisini ve planını anlamak imkânı kalmamıştır.

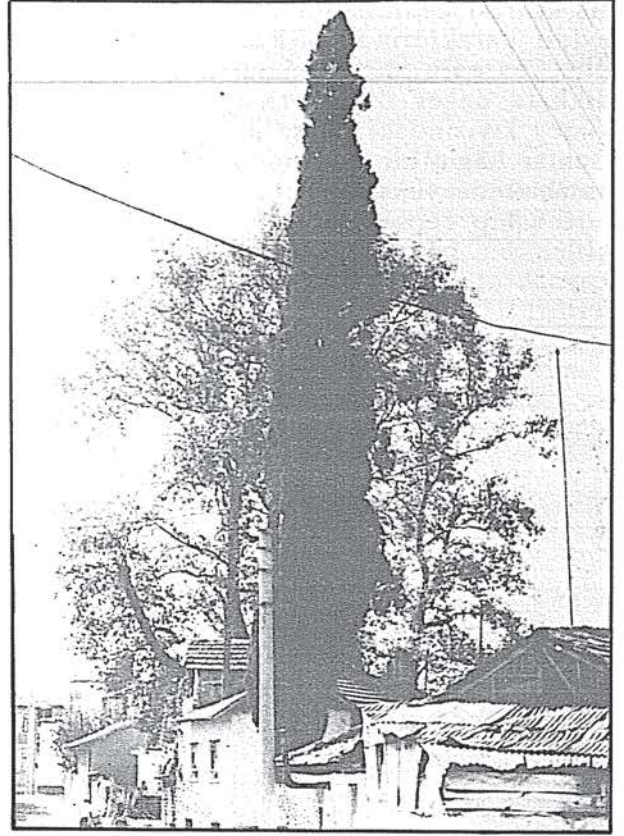
ÇEŞMELER:

Lefke Kapısı yanındaki çeşme

İznik'te birkaç da çeşme bulunmaktadır. Bunlardan en eskisi ve gerçekten bir sanat değerine sahip olanı, İstanbul kapısına giden caddenin solunda, Mahmud Çelebi camii'nin soncemaat yerinin tam karşısındaki köşede idi. Büyük bir sivri kemeri olan, taş ve tuğladan yapılmış olan bu çeşme XIV. veya XV. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı mimarisi üslubunu gösteriyordu. Ne yazık ki bu değerli eser, bir kaç yıl önce, bir kamyonun çarptığı bahanesi ile Belediye tarafından yıktırılıp tamamen ortadan kaldırılmıştır.

TABİAT ANITLARI:

Bu eski eserlerin dışında İznik'de tabiat anıtı olarak, Alâeddin Mısırî türbesi önünde çok yaşlı bir selvi ile Nilüfer imaretinin az ilerisinde yalnız kabuğu yaşayan

Nilüfer İmareti ilerisindeki çınar ve selvi.

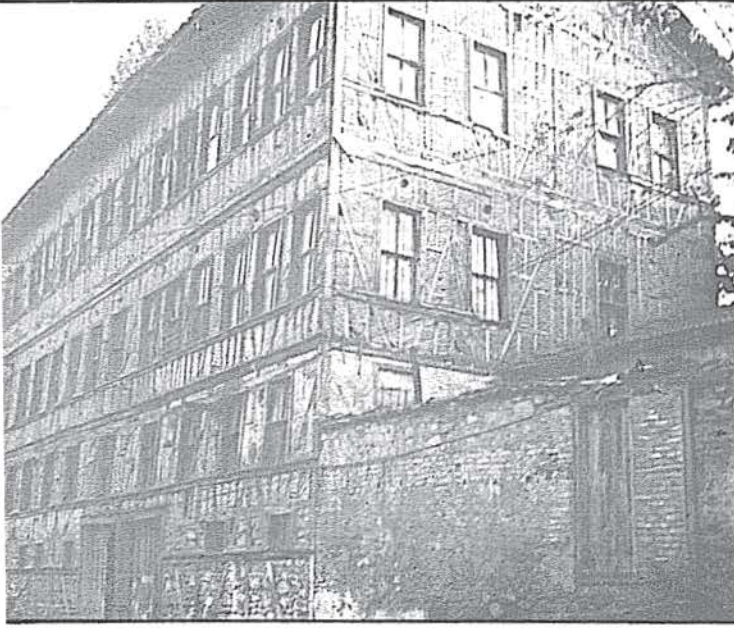
yüzyıllarca yıllık görkemli bir de çınar vardır. Yalnız çevresi onbeş metreye yakın olan bu çınarın kabuktan çıkan kalın 5-6 dalı hâlâ yaprak vermekte ve yaşamaktadır. Gövdesi boşalmış olan bu ağacın İznik tarihinin büyük bir kısmına şahit olduğu gerçektir. Böyle bir tabiat anıtının güzellik ve değerini anlamaktan aciz yöneticiler tarafından son yıllarda bu ağacın etrafı parsellenmiş ve evler ile sarılmıştır. Evvelce yakınında olan tekke ile XVI. yüzyılın tanınmış ulema ve tasavvufçularından Davud-u Kayserî'nin mezarından ise hiçbir iz yoktur. Alâeddin Mısırî'nin mezarı da belirsizdir. Başında yükselen çok kalın gövdeli yaşlı selvi ağacı her türlü koruma ve bakımdan yoksun, yaşamını şimdilik sürdürmektedir.

EV MİMARİSİ:

İznik, Kurtuluş Savaşı sırasında tamamen yandığından ve savaştan sonraki yıllarda da uzun süre boş bir köy halinde kaldığından eski evlerinden herhangi bir örneğe raslanmıyor. Yenişehir ile Lefke kapıları arasında kalan bölüm eskiden hristiyan mahallesi olduğuna göre burada da geçen yüzyıllar gezginlerinin geceledikleri otel ve evler olmalıydı. Bugün Koime-

sis kilisesi kalıntısının yakınında eski Rum evleri karakterinde birkaç ev görülmektedir. Çevrenin ahşap mimarisinin bugün en dikkate değer örneklerine, İznik gölünün güney kıyısındaki Sölüz köyünde rastlanır. Bunlar kâgir bir bodrum katı üstünde 2-3 kat halinde yükselen sıra halinde pencere- lere sahip cepheleri olan evler ve bir va- kitler bu bölgede önemli bir endüstriye kaynak olan ipek kozaları için böcekhan- elerdir.

İZNİK ÇİNİ FIRINLARI:

Onyedinci yüzyıla kadar Türk çini sanatının en güzel çinilerini yaratan fırın- lardan birçoğu son yıllarda İstanbul Üni- versitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üye- ri tarafından yapılan kazılarda bulundu- tan başka, bunların çevrelerindeki araştı- rmalarda da çiniler ile kap-kacak parçaları meydana çıkarılmıştır. Bugün bu buluntular Nilüfer Hatun imaretinde düzenlenmiş olan müzede sergilenmektedir.

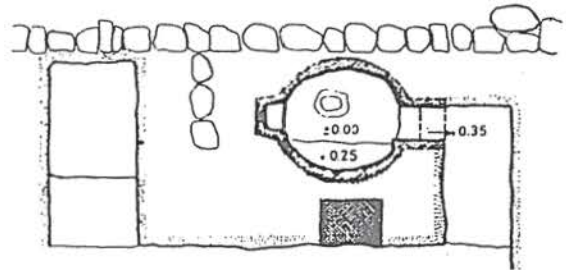
Bu kazılarda kasabanın surlar içinde- ki kısmında hemen hemen her yerde ve bilhassa merkezi yerlerde çok sayıda çini fırını kalıntısı meydana çıkarılmıştır. Bu fırınlar belirli bir mimariye sahip bir me- kân içinde olmayıp, kubbeli küçük bir pi- şirme ocağından ibarettir.

Çini fırınları kazılarının başında bu- lunmuş olan Doç.Dr. Ara Altun tarafından yazılan aşağıdaki notta, özet olarak şu bil- gi verilmektedir:

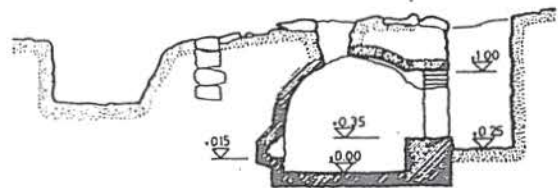
"İznik'de Osmanlı dönemi çini-kera- mik fırınlarını araştırmak üzere, kazı ve sondajlara 1964 yılında başlanmıştır.

Prof.Dr. Oktay Aslanapa başkanlığındaki kalabalık bir ekiple yürütülen çalışmalar 1969 yılına kadar sürmüş, bu çalışmalar sonunda dört fırın ile çok sayıda fırın malzemesi ve buluntu elde edilerek Os- manlı dönemi İznik çini-keramik sanatının anahatları ve teknikleri tesbit edilmiştir. Çeşitli isimlerle anılan değişik tekniklerin asıl üretim merkezinin İznik olduğu, bil- hassa bozuk-yanık ve üçayak yapışık par- çaların elde edilmesiyle iyice anlaşılmıştır.

1981 yılında ikinci dönem kazıları başlamış, bu kazılarda sistemli bir şekilde atölye bölgelerinin tesbitine geçilmiştir. Belediye Hamamı (Murat Hamamı, Hacı Hamza Hamamı) çevresinde, kuzey ve do- ğu yönlerinde çok sayıda atölyenin ve fırı- nın varlığı tesbit edilmiş, bunlardan bir atölye bölgesinde yürütülen sistemli kazı sonucunda iki fırın ateşhanesinin sertleş- tirme ve yerinde restorasyonu gerçekleştirilmiştir. Bu kazılardan elde edilen önemli buluntular da restore edilerek İznik Müze- si'nde teşhire alınmıştır. Kazı ve sondajlar ile yüzey araştırmaları sürdürülmektedir. Bunların sonucunda çevrede de çini-kera- mik üretimine ait izler ve fırınlar tesbit edilmiştir. Bu çalışmalar, İznik'de Osmanlı dönemi Türk çini-keramik sanatının yo- ğunluğu ve stratigrafisi hakkında bilgi ver- mektedir. Kazılarda şimdiye kadar İznik suriçinde sekiz fırın tesbit edilerek çalışıl- mıştır. Kazılarda daha çok keramik elde edilmekte, plaka duvar çinisine az sayıda rastlanmaktadır. Çok miktarda fırın malze- mesi elde edilmektedir."

0 1 2 3m
A. ALTUN - 12.8.1985 B. TANHAN

— İznik Çini Fırınları kazısında ortaya çıkan bir fırının plan ve kesiti...

VI

BİBLİYOGRAFYA

Bu bibliyografyada İznik tarihi ile ilgili kaynaklar ve burası hakkında içinde bilgiler olan tarihler yer almamıştır. İznik'in eski eserlerinin bahsi geçen genel sanat tarihi kitaplarına da yine bu bibliyografyada yer verilmemiştir.

GENEL:

- M. Schede, *İznik Kılavuzu*, Ankara 1935.
Bursa Halkevi, *İznik*, İstanbul 1943.
Nezih Fıratlı, *İznik tarihi ve abideleri hakkında muhtasar rehber*, İstanbul 1959 (Fransızca ve İngilizcesi de var).
Şefik Kargın, Kemal Keresteci, Emin Altınöğçek, Erdoğan Savaş, *İznik-Nicaea*, İstanbul 1963.

Erdoğan Savaş, *İznik (Nicaea)*, İstanbul 1973.

- Semavi Eyice, *İznik I-Türk dönemine kadar, "İlgi-Shell Dergisi"* sayı 39 (1984) 10-15.
Semavi Eyice, *İznik II-Türk döneminde, "İlgi-Shell Dergisi"* sayı 40 (1984) 6-11.
Semavi Eyice, *İznik III-Türk dönemi eserleri, "İlgi-Shell Dergisi"* sayı 41 (1985) 8-12.

TARİH ÖNCESİ:

D.H. French, *Prehistoric Sites in Northwest Anatolia, I- The Iznik Area, "Anatolian Studies"*, XVII (1967) 50-100.

İLKÇAĞDA:

- Schoenemann, *De Bithynia et Ponto provincia Romana*, Göttingen 1855 (Doktora tezi).
M. Kleonimos-Khr. Papadopoulos, *Bithynika* (grecque), İstanbul 1867.
G. Lampusiadis, *Nikaia, Mikra Nikaia he Nikitsa, "Ho en Konstantinopolei-Hellenikos Philologikos Syllogos"* XXVIII (1904) 199-201.
J. Sölch, *Bithynische Staedte im Altertum, "Klio"* XIX (1925) 140-188.
W. Ruge, *Nikaia*, şu ansiklopedide: Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, XXXIII (1936) süt. 226-243.
D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Century after Christ*, Princeton 1950.
Bilge Umar, *Bithynia*, İstanbul tz. (1987).

R. Merkelbach, *Nikaia die Rankenreiche, "Epigraphica Anatolica"* V (1985) 1-3.

KİTABELER:

- Th. I. Uspenskij, *Nikaia'nın arkeolojik anıtları* (rusça) "X. Kongre-III Kongre Protokolleri", 1896, 95-96.
Th. I. Uspenskij, *İki tarihi kitabe, "İzvestija Russkago Arkheolojiceskago Institut v Konstantinoplie"* III (1898) 180-194.
A. Körte, *Kleinasiatische Studien, "Athenische Mitteilungen"* XXIV 1899) 398-450.
I.A. Kulakovskij, *Nikaia civarında bulunan kitabeler* (rusça), "İzvestija Russkago Arkheolojiceskago Institut v Konstantinoplie" VI (1900-01) 209-216.
L. Robert, *Notes d'épigraphie hellénistique: 30-Bullion apo Nikaia* "Bulletin de Correspondance Hellenique" LII (1928) 158-178.
L. Robert, *Epigraphica: XI-Inscription de Nicée, "Revue des Etudes Grecques"* XLIX (1936) 1-16.
Sencer Şahin, *Katalog der Antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) - Iznik Müzesi Antik yazıtları*, Bonn 1979, 2 cilt.
R. Führer, *Zu einem Grabepigramm aus der Gegend von Nikaia, "Epigraphica Anatolica"* V (1985) 36.
Ayrıca yukarıda ilkçağ bölümündeki Ruge'nin makalesine bkz.

SİKKELER:

B.V. Head, *Historia Numorum, A manual of Greek numismatics*, Oxford 1887 (birçok baskısı var), 1911 baskısında, 516.

W. Wroth, *A catalogue of Greek Coins in the British Museum: Pontus, Paphlagonia, Bithynia and Kingdom of Bosphorus*, London 1889.

J.A. Blanchet, *Monnaie inédite de Nicée avec hippos Brotopous, "Revue Numismatique Française"* (1894) 301.

J. Scholz, *Münzen von Nicaea, "Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien"* (1898).

C. Bosch, *Die Kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit, II-Einzeluntersuchungen, 1-Bithynien*, Stuttgart 1935.

v. Aulock, *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland-Sammlung von Aulock: Pontus, Paphlagonien, Bithynien*, Berlin 1957, Nr. 531-735.

W. Weiser, *Katalog der Bithynischen Münzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln*, Emin Bosch, *Türkiye'nin Antik devirdeki meskû'atına dair Bibliyografya*, Ankara 1949, 94.

Cevriye Artuk, *Kolleksiyonumuzdaki Nicaea (İznik) sikkeleri, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı"* VII (1956) 41-42, ing. 86-87.

İLKÇAĞ ESERLERİ:

Genel:

A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea*, Berlin 1943.

Berberkaya Lâhdi:

G. Kleiner, *Hellenistische Sarkophage in Kleinasien, "Istanbuler Mitteilungen"* VII (1957) 8, lev. 5.

Tiyatro:

- Bedri Yalman *İznik tiyatro kazısı 1980, "III. Kazı Sonuçları Toplantısı"* Ankara 1981, 31-34.
Bedri Yalman, *İznik tiyatro kazısı, 1981, "IV. Kazı Sonuçları Toplantısı"* Ankara 1982, 229-236.
Bedri Yalman, *İznik tiyatrosu kazısı, "V. Kazı Sonuçları Toplantısı"* Ankara 1983, 215-220.
Bedri Yalman, *İznik tiyatro kazısı, 1983, "VI. Kazı Sonuçları Toplantısı"* Ankara 1984, 459-467.
Metin Özbek, *Roma açık hava tiyatrosunda (İznik) çıkarılan Bizans iskeletleri, "Hacettepe Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Dergisi"* II, I (1984) 81-89.
Bedri Yalman, *İznik tiyatro kazısı, "VII. Kazı Sonuçları Toplantısı"* Ankara 1985, 579-595.

Roma yolu:

D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, I-The Pilgrim's Road Roma çağında Küçük Asya'daki yollar ve mil taşları*, Ankara 1981.

HİRİSTİYANLIK:

İznik konsilleri:

- O. Seeck, *Untersuchungen zur Geschichte des nicaenischen Konzils, "Zeitschrift für Kirchengeschichte"* XVII (1896) 1-71, 319-362.
C.A. Bernouilli, *Das Konzil von Nicäa*, Freiburg i. Br. 1896.
Lias, *The Nicene Creed*, London 1897.
A.L. Feder, *Die Zahl der Bischöfe auf dem Konzil von Nicaea* 325. "Zeitschrift für Katholische Theologie" XXX (1896) 172-178.
C.J. Hefele-H. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris 1907, I, 1, 386-632; I,2,1125-1202.
L. Fazzi, *İznik (Nicée) siège du 1er et du 7me Concile Oecuménique, "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni"* sayı 275 (1964) 21-23.
F. Boespflug-N. Lossky, *Nicée II, 787-1987, Douze siècles d'images religieuses*. Paris 1897.

Erken Hristiyan mezarı:

Nezih Fıratlı, *Byzantine Hypogeum at Iznik, "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni"*, sayı 43/322 (1974) 31-38.

Nezih Fıratlı, *An Early Byzantine Hypogeum discovered at İznik*, şu eserde: *Mansel Armağanı-Mélanges Mansel*, Ankara 1974, II, 919-932.

Nezih Fıratlı, *İznik'de bulunan erken Bizans çağı hipojesi: "İliş Shell Dergisi"* sayı 21 (1975) 24-27.

BİZANS DÖNEMİ TARİHİ:

K. Papadopoulos, *He Nikaia hetoi monographia historike, arkhaiologike, palaio-graphike kai ekklesiastike tes poleos tautes*, "Ho en Konstantinopolei Hellenikos Philologikos Syllogos" XXXIII (1914) 135-151.

J.A. Douglas, *Nicaea and its Church*, "The Christian East" I (1920) 175-180.

J. Sölch, *Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen: Nikomedia, Nikaia, Prusa*, "Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher" I (1920) 263-337.

R. Janin, *Nicée, étude historique et topographique*, "Echos d'Orient" XXVIII (1925) 482-490.

V. Schultze, *Altchristliche Staedte und Landschaften: Kleinasien*, Gütersloh 1922, II, 309-325.

H. Leclercq, *Nicée*, şu ansiklopedide; *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XII, 1 (1932) sût. 1179-1232.

Ferihan Ege, *İznik Orta zamanları*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü lisans tezi, 1947 (Seminer Ktp. Nr. 390).

ARAP AKINLARI:

E.W. Brooks, *The Arabs in Asia Minor, 641-750*, "Journal of Hellenic Studies" XVIII (1898) 182-208; XIX (1899) 19-33.

E.W. Brooks, *Byzantine and Arabs in the time of the Early Abbasids, 750-813*; "English Historical Review" XV (1900) 728-747; XV (1901) 84-92.

J. Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Römern in der Zeit der Umajyiden*, "Nachrichten der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen" Heft 4, Göttingen 1901.

HAÇLI SEFERLERİ:

J. Michaud, *Histoire des Croisades*, Paris 1849 (birçok baskısı var) 4 cilt.

R. Röhrich, *Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*, II, Berlin 1878.

L. Bréhier, *Histoire anonyme de la première Croisade*, Paris 1924.

F. Chalandon, *Histoire de la première Croisade, jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon*, Paris 1925.

St. Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge 1951 (Penguin Books), 3 cilt.

SELÇUKLULAR VE İLK FETİH:

J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Paris - Nancy 1913.

J. Laurent, *Byzance et les Origines du Sultanat de Roum*, şu eserlerde: *Mélanges Charles Diehl*, Paris, 1930, I, 179-182.

Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye tarihi-Selçuklular devri, I-Anadolunun Fethi*, İstanbul 1944, 108 ved.

Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 45-111.

LASKARİSLER İZNİK DEVLETİ:

L. Bachmann, *Theodoros Ducaes Lascaris imperatoris in laudem Nicaea urbis oratio*, Rostock 1847.

J. Draeseke, *Theodoros Laskaris*, "Byzantinische Zeitschrift" III (1894) 498-515.

A. Miliarakis, *Historia tou Basileou tes Nikaia kai tou despotatou tes Epeirou (1204-1262)*, Atina 1898.

J.B. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris, Empereur de Nicée*, Paris 1908.

A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile*, London 1912.

W. Miller, *The Empire of Nicaea and the recovery of Constantinople*, şu eserde. *Cambridge Medieval History*, IV (1923) 478-516.

C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin*, Paris 1926.

M.A. Andréia, *XIII. yüzyılda Bizans saray hayatı hakkında bir deneme* (rusça), Prag 1927.

D. Xanlatos, *Wirtschaftliche Aufbau-und Autarkie-Massnahmen im 13. Jahrhundert (Nikaenisches Reich, 1204-1261)*, "Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa" III (1939) 129 vedev.

BİZANS DÖNEMİ ESERLERİ:

A.M. Schneider, *Forschungen in Nicaea-Iznik*, "Forschungen und Fortschritte" XI (1935) 405-406.

A.M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea*, Berlin. 1943.

Münevver Keşoğlu, *İznik müzesinde bazı Bizans başlıkları*, "İ.Ü. Sanat Tarihi Yıllığı" V (1972-73) 281-290.

R. Janin, *Les églises et les monuments des grands centres byzantins*, Paris 1975, 104-125.

Surlar:

A.M. Schneider, *The city walls of Nicaea*, "Antiquity" XII (1938) 437-443.

A.M. Schneider-W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Iznik (Nikaia)*, Berlin 1938.

Semavi Eyice, *İznik'de İstanbul kapısının Medusa'ları*, "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni" sayı 269 (1964) 14-16.

Kiliseler:

Ayasofya:

N. Brounoff, *L'église de Sainte-Sophie de Nicée*, "Echos d'Orient" XXVIII (1926) 471-481.

M. Alpatoff, *Les fresques de Sainte Sophie de Nicée*, "Echos d'Orient" XXV (1926) 42-45.

Semavi Eyice, *Two mosaic pavements from Bithynia*, "Dumbarton Oaks Papers" XVII (1963) 373-383.

Koimesis kilisesi:

J. Strzygowski, *Drei Miscellen Iii-Die Maria Orans in der byzantinischen Kunst (Mosaik der Koimesiskirche zu Nikaia)* şu eserde: *Archaeologische Ehrengabe zum 70. Geburtstage De Rossi's* Roma 1892, 394-403.

J. Strzygowski, *Mosaïques byzantines de Nicée*, "Byzantinische Zeitschrift" I (1892) 340-373.

Ch. Diehl, *Mosaïques byzantines de Nicée*, "Byzantinische Zeitschrift" I (1892) 74-85, 525-526.

Ch. Diehl, *Les mosaïques de l'église de la KOIMESIS à Nicée*, şu eserde: *Etudes byzantines*, Paris 1905, 353-369.

O. Wulff, *İznik'de Meryem'in göğe çıkışı kilisesinin mimarisi ve mozaikleri* (rusça) "Vizantijskij Vremennik" VII (1900) 1-111.

O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicaea und ihre Mosaiken*, Strassburg 1903.

H. Grégoire, *Le véritable nom de l'église de la Koimesis à Nicée*, "Revue de l'Instruction Publique en Belgique" LI (1908) 283-287.

Basileios, *Ho en Nikaia naos tes Theotokou*, İstanbul 1914.

H. Grégoire, *Le véritable nom et la date de l'église de la Dormition à Nicée, un texte nouveau et décisif*, şu eserde: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, Bruxelles 1926, I, 171-174.

Th. Schmitt, *Die Komesiskirche von Nikaia*, "Archaeologischer Anzeiger" (1926) sût. 458-464.

Th. Schmitt, *Die Koimesis-Kirche von Nikaia, Das Bauwerk und die Mosaiken*, Berlin-Leipzig 1927.

F. Taeschner, *Der Zustand der Koimesiskirche in Nikaia (Iznik)*, "Byzantinische Zeitschrift" XXVIII (1928) 238-239.

H. Grégoire, *Encore le monastère d'Hyacinthe à Nicée*, "Byzantion" V (1929-30) 287-293.

E. Wiegand, *Zur Monogramminschrift der Theotokos (Koimesis) - Kirche von Nicaea*, "Byzantion" VI (1931) 411-420.

O. Wulff, *Bibliographisch-Kritischer Nachtrag zu Altchristliche und Byzantinische Kunst*, Potsdam tz. (1938 ?) 58-59.

C. Mango, *The Date of narthex mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea*, "Dumbarton Oaks Papers" XIII (1959) 245-252.

P.A. Underwood, *The evidence of restaurations in the sanctuary mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea*, "Dumbarton Oaks Papers" XIII (1959) 235-242.

U. Peschlow, *Neue Beobachtungen zur Koimesiskirche in Iznik*, "Istanbul Mitteilungen" XXII (1972) 163-166.

İstanbul kapısı yolundaki kilise:

Semavi Eyice *İznik'de bir Bizans kilisesi*, "Belleten" XIII (1948) 37-51.

J.B. Papadopoulos, *Ho en Nikaia tes Bithynias naos tou Hagiou Tryphonos*, "Epeteris tes Hetaireias Byzantinon Spoudon" (1952) 110-113.

Tiyatro kilisesi:

Bedri Yalman, *İznik'teki kilise alt yapı kazısı, "VIII. Türk Tarih Kongresi 1976, Bildiriler"*, Ankara 1979, I, 457-466.

Yenişehir kapısı yolundaki kilise:

Semavi Eyice, *Monuments byzantins anatoliens inédits ou peu connus, "Corsi di Cultura Ravennate e Bizantina"* XVII (1971) 314-315.

Semavi Eyice, *Die byzantinische Kirche in der Nahe des Yenişehir-Tores zu Iznik (Nikaia) (Kirche C), "Materialia Turcica-Byzantina - Altaica, Festschrift für H.W. Haussig"* VII-VIII, Bochum 1983, 152-167.

TÜRK DEVRİ

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, III, 6-9.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*, yay. Zuhurî Danişman, İstanbul 1970, IV, 200-204.

Salnâme-i Hüdâvendigâr, Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr, Hüdâvendigâr, Vilâyeti Salnâmesi, Bursa Vilâyeti Salnâmesi, Bursa II Yılığ, Cumhuriyetin 50. yılında Bursa 1973 II Yılığ, 1286 (1869/70)'den itibaren 1973'e kadar 40 cilt, bu hususta bkz. Hasan Duman, Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevşaller), İstanbul 1982, 62-66;

O. Saim Kurmuş, *Bursa hakkında yazılmış kitaplar bibliyografyası, "Türk Dünyası Araştırmaları"* sayı 42 (1986) 186-189.

N. Iorga, *L'histoire romantique de Yakoub-tschélébi (XIVe siècle), "Revue historique du Sud-Est Européen"* IV (1927) 308-314.

A. Memduh Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa tarihi*, Bursa 1935.

Mehmed Ali Aynî, *Türk ahlâkçıları*, İstanbul 1939 (İznik'li mutasavvıflar hakkında).

Nihat Tunçalp, *İznik'in beşeri ve iktisadi coğrafyası*, İstanbul 1941.

Rıza Yalçın, *İznik'te Kırgızlar, Özbekler, Selçuklar, "Çınaraltı"* II, sayı 45 (1942) 9.

R. Anhegger, *İznik, İslâm Ansiklopedisi*, V, 2 (1950) 1256-1264.

R. Anhegger, *Zur baugeschichtliche Stellung einiger frühosmanischen Staedte*, şu eserde: *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, 5-16.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir ailesi*, Ankara 1974.

Eşrefoğludivanı (Tercüman 1001 Temel eser, 4) İstanbul tz.

TÜRK DÖNEMİNDE İZNİK'DEN BAHSEDENERLER

Bu liste bilhassa seyyahların İznik'e uğrayış tarihlerine göre düzenlenmiştir. Yurdumuzda bulunamayan seyahatnâmeler listeye alınmadığı gibi, bunların çeşitli baskı ve tercümeleri eksiksiz verilmiş değildir.

G. Georgides-Arnakis, *Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources, "Speculum"* XXVI (1951) 104-118; "Byzantion" XXII (1952) 305-312.

İbn Batuta, *Voyages d'Ibn Batoutah*, yay. ve çev. C. Defrémery-B.R. Sanguinetti, Paris 1874-79, II, 322-325.

Nasuhî's-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, yay. Hüseyin Yurtaydın, Ankara 1976, 60 ve minyatür.

H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien 1553-55*, yay. F. Babinger, München-Leipzig 1923, 157-160, 235-238.

O. G. von Busbeck, *Vier Briefe aus der Türkei*, yay. W. von den Steinen, Erlangen 1926-51-52; *türkçesi Türk mektupları*, çev. H. Cahit Yalçın, İstanbul 1939, 64-65.

Ekrem Kâmil, *Hicrî onuncu-milâdî onaltıncı asırda yurdumuzu dolaşan Arab seyyahlarından Gazzî-Mekki seyahatnamesi, "Tarih Semineri Dergisi"* 1/2 İstanbul 1937, 43-44.

J. Raby, *A Seventeenth Century description of Iznik-Nicaea, "Istanbul Mitteilungen"* XXVI (1976) 149-188 (J. Covel ve L. von Rauter hk.)

R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen*, yay. W. Sahm, Königsberg i. Pr. 1912-30-1, 96-108.

Hrand Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul 1964, 21-22.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, III, 6-9.

Kâtip Çelebi, *Cihannûma*, İstanbul 1134, 662.

J.B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris 1677, I, 5.

G.J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris 1681 (2. baskı), 45.

P. Lucas, *Voyage fait en MDCCXIV... par ordre du Roy dans la Turquie*, Amsterdam 1720, I, 64-69 (pek çok baskısı var).

R. Pococke, *A description of the East and some other countries... London 1743-45; Fransızcası, Voyages... en Orient... Paris, 1772-73, V, 305-312.*

D. Sestini, *Lettere odepliche o sia Viaggio per la penisola di Cizico per Brussa e Nicaea, fatto... l'anno 1779*, Livorno 1785, Fransızcası: *Voyage dans la Grèce asiatique, à la péninsule de Cyzique, à Brusse et à Nicée...* Paris 1789, 213-221.

G.A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, L'Egypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement...* Paris an 9 (1801)-1807, VI, 416-419.

J.M. Kinneir, *Journey through Asia Minor... in the years 1813-1814*, London 1818, 25-31.

J. von Hammer, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zurück über Nicaea und Nicomedien, Pesth 1808, 110-123; Fransızcası: Relation d'une excursion de Constantinople à Brousse au Mont Olympe, à Nicée et à Nicomédie, "Nouvelles Annales de Voyages 1ère série, V (1820) 301-326.*

W.M. Leake, *Journal of a tour in Asia Minor...* London 1824, 10-12.

Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, Stuttgart 1836, III, 105-123.

H. von Moltke, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, 5. baskı Berlin 1891, 67; *Türkçesi, Türkiye mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, 58.

L. de Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris 1838.

Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure faite par ordre du gouvernement français, de 1833 à 1837...* Paris 1839-49, I, 38-58.

Ch. Texier, *L'Asie Mineure*, Paris 1862, 91-99.

Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse*, Paris 1855, 1, 2, 290-299.

Ch. Fellows, *Travels and researches in Asia Minor*, London 1852, 82-88; *Almancası: Ein Ausflug nach Kleinasien*, Leipzig 1853.

A.D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, yay. F. Babinger, Hannover 1925, 70-74.

G. Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris 1864, 50-55.

A. de Moustier, *Voyage de Constantinople à Ephèse par l'intermédiaire de l'Asie Mineure, Bithynie...* "Le Tour du Monde-Journal de Voyage" IX (1864) 235-240.

E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, München-Leipzig 1893, 37-50.

V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1894, IV, 185-190.

W. von Diest-M. Anton, *Neue Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, "Petermanns Mitteilungen Ergänzungsheft 116"* Gotha 1895.

Colmar von der Goltz, *Ein Auflug nach dem alten Nicaea, "Allgemeine Zeitung"* sayı 151 (1891).

Colmar von der Goltz, *Anatolische Ausflüge*, Berlin 1896, 399-460.

W. von Diest, *Die Landschaft zwischen Nicaea und Nicomedia, "Asien"*, II, sayı 10-12 (1903) 149-192.

R. Delbeuf, *De Constantinople à Brousse et à Nicée*, İstanbul 1906, 234-263.

L. Schneller, *Nicaea und Byzanz...* Leipzig 1907, 25-65.

L. de Launay, *La Turquie que l'on voit*, Paris 1914, 208-220.

A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien, III-Das östliche Mysien und die benachbarten Teile von Phrygien und Bithynien, "Petermanns Mitteilungen, Ergänzungshefte, 177"* Gotha 1913.

KURTULUŞ SAVAŞININ ARKASINDAN:

J.A. Douglas, *The city of the Creed, "The Christian East"* VI (1925) 60-65.

"Byzantinische Zeitschrift" XXV (1925) 267-269.

R.F. Borrough, *A recent visit to Nicaea, "The Christian East"* VI (1925) 66-70.

D. Talbot Rice, *Nicaea (Iznik), "Antiquity"* III (1929) 60-64.

N. Brunov-M. Alpatov, *Eine Reise nach Konstantinopel, Nicaea und Trapezunt, "Repertorium für Kunstwissenschaft"* XLIX (1938) 51-75.

S. Pozzi, Nicée, Paris 1933.

H. Turhan Dağlıoğlu, Nicaia-İznik'te araştırmalar, "Uludağ-Bursa Halkevi Dergisi" sayı 12-13 (1937) 34-36.

L. Schneller, Nicaea, Eine vergessene Welt-und Schicksals-tadt. Leipzig 1938.

SEYYAH REHBERLERİ:

J. Murray, A Handbook for travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople, London 1845, 300.

A. Joanne-E. Isambert, Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient, Paris 1861, 499-501.

J. Murray, Handbook for travellers in Turkey in Asia including Constantinople, London 1878, 328-329.

K. Baedeker, Konstantinopel und das Westliche Kleinasien, Leipzig 1905, 150-155.

Meyer, Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien, 7. baskı Leipzig-Wien 1908, 333-336.

Joanne, De Paris à Constantinople, Paris 1908, 333-335.

K. Baedeker, Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern, Leipzig 1914, 265-270.

Les Guides Bleus, De Paris à Constantinople, Paris 1920, 381-383.

R. Boulanger, Turquie, Paris 1958, 210-214.

TÜRK DÖNEMİ ESERLERİ:

C. Gurlitt, Die islamitischen Bauten von Iznik (Nicaea), "Orientalisches Archiv" III (1912) 49-60.

F. Taeschner-P. Wittek, Die Vezirfamilie der Candarlyzade (14-15.Jhdt) und ihre Denkmaeler, "Der Islam" XVIII (1929) 60-115.

F. Taeschner, Beitrage zur frühosmanischen Epigraphik und Archaeologie: Die Baugruppe Hamza Beg..., "Der Islam" XX,2 (1932) 109-116.

F. Taeschner, Beitrage ... Das Nilüfer-İmareti in Iznik und seine Bau-inschrift, "Der Islam" XX, 2 (1932) 127-137.

Ali Saim Ülgen, Iznik'te Türk eserleri, "Vakıflar Dergisi" I (1938) 53-69.

Katharina Otto-Dorn, Das islamische Iznik, Berlin 1941.

İbrahim Hakkı Konyalı, Çandarogulları, türbeleri ve vakıfları, "Tarih Konuşuyor" sayı 46 (yılı tesbit olunamadı).

Semavi Eyice, İki Türk eserinin mahiyetleri hakkında notlar: 2- İznik'te Nilüfer Hatun imareti, "Ankara Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi" II (1958) 107-112.

Semavi Eyice, İlk Osmanlı devrinin dini-içtimai bir müessesesi: Zâviyeler ve zâviyeli camiler, "İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası" XXL (1963) 1-80.

Oktay Aslanapa, Iznik'te Sultan Orhan İmareti camii kazısı, "İ.Ü. Ed. Fak.-Sanat Tarihi Yıllığı" I (1964-65) 16-38.

Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı mimarisinin ilk devri 630-805 (1230-1402). İstanbul 1966, 160-183, 309-336.

Gönül Güreşsever, Ağustos 1968 Iznik çini fırınları kazısı sırasında çıkarılan stuko buluntular, "İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Yıllığı" II (1966-68) 200-208.

Ekrem Hakkı Ayverdi, Çelebi ve II. Sultan Murad devri 806-855 (1403-1451) İstanbul 1972, 504-511.

Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı mimarisinde Fatih devri 855-886 (1451-1481) İstanbul 1974, 767-769.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türkiye'de vakıf âbideler ve eski eserler, IV, Ankara 1986, 194-265.

HAMAMLAR:

Yukarıda Iznik'in Türk eserlerine dair genel kitaplardan başka,

K. Klinghardt, Türkische Baeder, Stuttgart 1927, 41-46, 50-52.

Semavi Eyice, Iznik'te İsmail Bey hamamı, "Bilgi-Öğretmenler Derneği Dergisi" sayı 10-120 (1957) 7-8.

Semavi Eyice, Iznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme, "Tarih Dergisi" XI (1960) 99-120.

İZNIK ÇİNİCİLİĞİ:

F.R. Martin, The true origin of the so-called Damascus-Ware, "Burlington Magazine" XV (1909).

G. Migeon-A. Sakisian, La céramique d'Asie Mineure du XIVe au XVIIIe siècle, "Revue de l'art ancien et moderne" XLIII (1923) 241-252, 353-364; XLIV (1923) 125-141; ayrıca kitap olarak da, Paris 1923.

R.L. Hobson, British Museum-A guide to the Islamic pottery of the Near East, London 1932, 81 vdev.

A. Lane, A guide to the collection of tiles-Victoria and Albert Museum, London 1939, 18-19.

F. Sarre, Die Fayencen von Nicaea und ihr Export nach dem Abendland, "Pantheon" (1939) 341-345.

R. Anhegger, Quellen zur osmanischen Keramik, şu eserde: K. Otto-Dorn, Das islamische Iznik, Berlin 1941, 165-195.

Tahsin Öz, Turkish ceramics, Ankara t.z. (1953?), 22 vdev. Mohammed Mostafa, Iznik ceramics, "Egypt Travel Magazine" 6 (1955) 20-25/

A. Lane, The Ottoman pottery of Iznik, "Ars Orientalis" II (1957). 247-281.

Katharina Otto-Dorn, Türkische Keramik, Ankara 1957, bkz. indeks.

Oktay Aslanapa, Anadolu'da Türk çini ve keramik sanatı, İstanbul 1965; Almanca: Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien, İstanbul 1965.

Serare Yetkin, Anadolu'da Türk çini sanatının gelişmesi, İstanbul 1972, 195 ve dev.

Bengi Çorum, 1974 yılında Bursa müzesi tarafından müsadere edilen Iznik keramikleri, "İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Yıllığı" VI (1974-75) 279-294.

Emin Tan, Iznik müzesinde bulunan keramik biblolar, "İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Yıllığı" XII (1982) 145-147.

ÇİNİ FIRINI KAZILARI:

Oktay Aslanapa, Eski Türk çini fırınları, "Türk Kültürü" III, sayı 36 (1965) 977-984.

Oktay Aslanapa, Iznik kazısında ele geçen keramikler ve çini fırınları, "G.S.A.- Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri" II (1968) 62-73.

Oktay Aslanapa, Pottery and kilns from the Iznik excavations, şu eserde: Forschungen zur Kunst Asiens-In Memoriam Kurt Erdmann, İstanbul 1970 140-146.

Necati Ayas, Iznik çini fırınları kurtarma kazısı, I, "A.Üni. Anadolu (Anatolia)" XX (1976-77, baskı 1984) 161 ve dev.

Oktay Aslanapa, 1981 Iznik çini fırınları kazısı ve sondajları ile yüzey araştırmaları, "IV. Kazı Sonuçları Toplantısı", Ankara 1982, 419-422.

Oktay Aslanapa, Iznik çini fırınları kazısı 1984 çalışmaları, "VII. Kazı Sonuçları Toplantısı" Ankara 1985, 637-650.

Oktay Aslanapa, Iznik çini fırınları kazısı 1985 çalışmaları, "VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı", Ankara 1986, 315-334.

Oktay Aslanapa, Türk İslâm devri kazıları: Iznik çini fırınları kazısı çalışmaları, "Eski Eserler ve Müzeler Bülteni" sayı 5 (1986) 25-28.